

O'ZBEKISTON XALQ TA'LIMI VAZIRLIGI
JIZZAX DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI

TABIATSHUNOSLIK FAKULTETI
GEOGRAFIYA VA UNI O'QITISH METODIKASI KAFEDRASI.

“Tasdiqlayman”
Kafedra mudiri
_____g.f.n.Q.Hakimov

“AHOLI GEOGRAFIYASI” FANIDAN

Ma’ruza matnlari

Tuzuvchi: k. o'qituvchi G'apparov A.

Ushbu ma'ruza matnlari Geografiya va iqtisodiy bilim asoslari yonalishi talabalari uchun mo'ljallangan bo'lib, uni tayyorlashda fan bo'yicha eng so'nggi yangiliklar, adabiyotlar va Internet ma'lumotlaridan foydalanilgan.

Tuzuvchi: k. o'qituvchi G'apparov A.

Taqrizchi: dots. K. Qurbonov.

Institut Ilmiy kengashining № yig'ilishida tasdiqlangan

KIRISH

Har bir mustaqil davlat o'z fuqarolarining tabiiy ravishda ko'payishi, sog'ligi va mehnatga layoqatligidan manfaatdordir. SHuning uchun mustaqil davlatlarning ichki siyosatlaridan eng muhimlaridan biri aholiga ijtimoiy yordam ko'rsatish va uning soni, demografik rivojlanishini nazorat ostiga olishdan iborat. Binobarin mustaqil O'zbekiston Respublikasi oliy o'quv yurtlarida geografiya mutaxassisligini egallayotgan talabalar aholi geografiyasi, demografiya asoslari fanlaridan bilimlarni egallashlari maqsadga muvofiqdir.

Ushbu ma'ruza matni, "Aholi geografiyasi va demografiya asoslari" kursidan geografiya va iqtisodiy bilim asoslari yo'nalishida ta'lim olayotgan talabalar uchun ajratilgan soatlarga muvofiq tuzilgan.

Ma'ruza matnlarida avvalo aholi geografiyasining fan sifatida shakllanishi, rivojlanishi va tarkib topish jarayonlari haqida so'z boradi. Bu fannining metodologik asoslari, hissa qo'shgan olimlar va mutaxassislar haqida ma'lumot beriladi. Demografik statistika asosida aholining rivojlanishi, uning turli mezonlari va xususiyatlari tilga olinadi. Talabalar aholining hududiy rivojlanishi va xususiyatlari haqidagi nazariya va qonuniyatlar bilan birga, aholi haqida ma'lumotlar to'plash manbalarini ham o'rganadilar.

Demografik statistika usullari matematik hisob-kitoblar asosida olib borilganligi uchun ma'ruza matnlarida aholi rivojlanishi jarayonida uzluksiz kechadigan tug'ilish, o'lim, nikohga kirish va ajralish hodisalarining koeffitsientlarini topish usullari batafsil bayon etilgan.

Demografik statistika usullari va demografik rivojlanish xususiyatlari aholi geografiyasini o'rganishning asosiy usullari hisoblanadi. SHu bilan birga talabalar aholining tarkibiy strukturalari, ularning aholi ko'payishiga ko'rsatadigan ta'siri haqida bilib olishlari lozim. SHunga ko'ra ma'ruza matnlari nazariy izchillikka amal qilingan holda tuzilgan. Demografik statistika usullari, demografik rivojlanish jarayonlari va xususiyatlari, dunyo aholisining zamonaviy demografik vaziyati va shundan so'ng dunyo aholisining geografik manzarasi ketma-ketligida mavzular joylashtirilgan.

Ma'ruza matnlarini tuzishda asosiy adabiyotlar sifatida O'zMU mutaxassislari tomonidan tuzilgan "Demografiya asoslari" ma'ruza matnlari, lug'atlar va qo'shimcha adabiyotlardan foydalanilgan. Ta'kidlash joizki aholi geografiyasi haqida so'nggi yillarda asosiy darslik yoki o'quv qo'llanma yozilmagan. SHuning uchun ushbu ma'ruza matnlarini tuzishda eng so'nggi ma'lumotlar Internet saytlaridan olingan diqqatga sazovordir.

AHOLI GEOGRAFIYASI FANINING PREDMETI VA VAZIFALARI.

REJA:

1. Aholi geografiyasi fan sifatida.
2. Aholi geografiyasi fanining predmeti.
3. Aholi geografiyasi fanining sotsial-iqtisodiy geografiyadagi o'рни va rivojlanishi.

Adabiyotlar.

1. Karimov I. A. "O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida...." Toshkent, "O'zbekiston" 1995 y.
2. Asanov G. Aholi geografiyasi. Toshkent, "O'qituvchi" 1978 y.
3. Asanov G. Sotsial iqtisodiy geografik lug'at. Toshkent, "O'qituvchi" 1990 y.
4. Bo'rieva M. Demografiya asoslari. Toshkent, O'zMU. 2002 y. Ma'ruzalar matni.

Tayanch so'z va iboralar:

aholi- muayyan hududda doimiy istiqomat qiluvchi kishilar majmui.

aholiga tegishli ma'lumotlar – aholining soni, ko'payishi va turmush tarziga bog'liq barcha ma'lumotlar

mamlakatshunoslik – mamlakat geografiyasi. Muayyan mamlakatning tabiiy, iqtisodiy va ijtimoiy geografik sharoitini o'rganish sohasi.

Aholi geografiyasi iqtisodiy geografiyaning bir tarmog'i bo'lib, aholi tarkibi, tarqalishi hamda aholi punktlarini, aholining barpo bo'lishi, geografik tarqalishi, joylashuvining shart sharoitlari va shakllarini hamda aholi yashaydigan joylarning tabiiy geografik xususiyatlarini o'rganadi. Aholi geografiyasining iqtisodiy geografiyadagi alohida o'рни shundaki, aholi ishlab chiqarish bilan bog'liq holda, ham ishlab chiqaruvchi ham iste'molchi sifatida rol o'ynaydi. SHunga ko'ra aholi geografiyasi o'rganadigan masala aholining qayta barpo bo'lishi, migratsiyasi va boshqa demografiya fani o'rganadigan muammolar ham kiradi. Aholi geografiyasi jamiyat rivojlanishi jamiyat rivojlanishini umumiy qonuniyatlarga bo'ysungan holda, o'z navbatida, aholi va uning hududiy joylashuvining xususiy qonuniyatlarini ishlab chiqadi. Bunda demografik statistika ma'lumotlariga tayanadi. G'arb mutaxassislari aholi geografiyasi muammolarini yoritishda ko'proq geografik determinizm va antropogeografiya nuqtai-nazaridan yondashadilar. Aholi geografiyasining asosiy tadqiqot ob'ekti xususiyatlarini o'rganishdan oldin uning fan sifatida rivojlanish tarixiga bir nazar tashlash joiz.

Geografiya fani aholiga taalluqli ma'lumotlarni qadimdan o'rganib kelgan. Qadimda bunday ma'lumotlar asosan davlat manfaati nuqtai-nazaridan to'planib ko'proq harbiy va soliq yig'ish maqsadiga ega bo'lgan.

Ammo qadimgi manbalarda turli halqlarning joylashuvi, mamlakatlar aholisi soni haqidagi ma'lumotlar uchrab turadi. 1650 yilda Niderlandiyalik olim Varenius "Umumiy geografiya" asarini yozib, geografiyani 2 ta katta bo'limga bo'ladi.

1. Asosiy (umumiy) geografiya.
2. Ayrim mamlakatlarni o'rganadigan xususiy geografiya (mamlakatshunoslik).

SHu bilan birga olim aholiga tegishli muammolarni ham geografiya fani o'rganadigan masalalar qatoriga kiritadi. Bunda xususiyl geografiya ya'ni mamlakatshunoslik ayrim mamlakatlarning iqtisodiy va ijtimoiy masalalarini geografik nuqtai nazardan tahlil etar ekan bu mamlakatlarda yashovchi aholiga tegishli barcha ma'lumotlarni ham atroflicha o'rganib chiqadi. Aholiga tegishli ma'lumotlarga uning tarkibi, takror barpo bo'lishi, ya'ni tug'ilish va o'lim darajasi, iste'mol, bilim darajasi ya'ni sifati, ishlab chiqarishi shu bilan birga tili, urf-odatlar, dini, irqi, siyosiy tuzumi, xalqaro aloqalari, aholi punktlari va hokazo elementlar kiradi.

XIX asrda Germaniyada F. Rattsel (1844-1904) antropogeografiya faniga asos soldi. XX asr boshida Frantsiyada Vidal de lya Blyash va J. Bryun Odam geografiyasi yo'nalishining asosiy tushunchalarini ishlab chiqdilar. Bu yo'nalishlar jamiyat va tabiat taraqqiyotining umumiy qonuniyatlarini hisobga olmay, tabiiy sharoit ta'siri va inson hamda tabiat o'rtasidagi munosabatlarni ayrim holda o'rganishga urinishdi deb hisoblangan.

Rossiyada revolyutsiyaga qadar ota – bola Semyonov-Tyanshanskiylar va prof. A. I. Voeykovning ishlari aholi geografiyasining rivojlanishiga katta turtki berdi.

Semyonov-Tyanshanskiy "Imperiya aholisining taqsimlanishi sabablariga ko'ra Rossiya Yevropa qismida aholining zichligi" (1871 yil). 1863-1885 yy. "Geografik statistik lug'at", "Rossiya. Vatanimizning to'la geografik tasviri" kabi asarlar yaratib, Rossiya imperiyasining aholisini geografik nuqtai nazardan o'rganishni boshlab berdi.

V. P. Semyonov-Tyanshanskiy "Yevropa Rossiyasida shahar va qishloq" kitobini yozdi shuningdek sovet hokimiyati davrida aholi zichligi kartasini tuzdi. (1922-25yy. Dozimetrik karta).

Voeykov A. I. "Er shari aholisining tabiiy sharoit va kishilar faoliyatiga qarab taqsimlanishi" (1906 y.). "Yevropa Rossiyasi va G'arbiy Sibir qishloqlari gavjumligi" (1909 y.). Voeykov aholi geografiyasi masalalari tabiiy sharoitga emas, balki aholi va tabiat o'rtasidagi munosabatlarga bog'liqligi haqidagi fikrni ilgari surdi. Aholi punktlari va shaharlarni o'rganishning ahamiyatini izohladi. "Millioner shaharlar" iborasini fanga kiritdi.

Oktyabr to'ntarishidan keyin sovet fani siyosiy-iqtisodiy masalalarga katta e'tibor berdi. Aholi geografiyasining iqtisodiy geografiyaning muhim tarmog'i sifatida rivojlanishi shu davrga to'g'ri keladi. N. N. Baranskiy iqtisodiy geografiyaning rivojlanishiga katta hissa qo'shgan kishidir. U bu fanning shakllanishi va rivojlanishiga hamda metodologiyasining ishlab chiqilishiga asos soldi.

1940 yillarda shaharlar geografiyasi yo'nalishiga katta e'tibor berildi. N. N. Baranskiy shaharlar geografiyasi fanining rivojlanishiga katta hissa qo'shdi. Ikkinchi jahon urushidan keyin sobiq Ittifoq fanida aholi geografiyasining barcha tarmoqlari rivojlana boshladi. Qishloq aholi punktlarini, aholi geografiyasining umumiy masalalarini, aholining migratsion harakati, mehnat resurslaridan ratsional foydalanishning geografik aspektlarini tadqiq qilish, aholini kartaga tushirish kabi yo'nalishlar bo'yicha ko'plab ishlar qilindi. SSSR geografiya jamiyatida aholi geografiyasi bo'yicha 1962, 1967 va 1973 yillarda Butunittifoq ilmiy kengashlar o'tkazildi. 1962 yilda Moskvada bo'lib o'tgan birinchi ilmiy kengashda "aholi geografiyasi" ni fan sifatida o'qitish zarur ekanligi qayd etildi. Aholi geografiyasining rivojlanishi va umuman aholishunoslikka Baranskiy, Kabo, Konstantinov, Saushkin, Pokshishevskiy, Lyalikov, Kovalyov, Xarev, Uralnis, Blajko, Medvedkov, o'zbek olimlaridan Mullajonov, Qoraxonov, Asanovlar katta hissa qo'shganlar.

SHunday qilib aholi geografiyasi o'z taraqqiyotiga ko'ra iqtisodiy geografiyaning muhim tarmog'idir. Aholi geografiyasi iqtisodiy geografiyaning ijtimoiy iqtisodiy geografiyaga aylanishida muhim rol o'ynaydi. Chunki jamiyat rivojlanishi, ishlab chiqarish munosabatlari va vositalarining o'zgarishi aholining rivojlanish qonuniyatlari bilan chambarchas bog'liqdir. Aholi iqtisodiy geografiya o'rganadigan barcha tarmoqlarda asosiy o'rin tutadi. Barcha tarmoqlar o'z muammolari tahlilida aholi ko'rsatkichlariga yuqori o'rin beradilar. Aks holda tegishli xo'jalik tarmog'i geografiyasining barcha xususiyatlari to'la ochilmay qoladi.

Savol va topshiriqlar.

1. Nima uchun aholi geografiyasi 19-20 asrlardagina fan sifatida yuzaga keldi?
2. Antropogeografiya va Odam geografiyasi yo'nalishlariga izoh bering.
3. Iqtisodiy geografiya muammolarining aholi geografiyasi qonuniyatlariga ta'sirini ta'riflang.

AHOLI GEOGRAFIYASI FANINING TADQIQOT USULLARI VA USLUBIY ASOSLARI.

REJA:

1. Aholi geografiyasi yo'nalishining ahamiyati.
2. Aholi geografiyasining asosiy yo'nalishlari.
3. Aholi geografiyasining zamonaviy nazariy va amaliy vazifalari.

Adabiyotlar.

1. Karimov I. A. "O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida" Toshkent, "O'zbekiston" 1995 yil.
2. Asanov G. Aholi geografiyasi. Toshkent, "O'qituvchi" 1978 y.
3. Asanov G. Sotsial iqtisodiy geografik lug'at. Toshkent, "O'qituvchi" 1990 y.

Tayanch so'z va iboralar:

aholining funktsional guruhleri – aholining ishlab chiqarishda qatnashishi nuqtai nazaridan ajratilgan guruhleri

mehnat resurslari – mamlakat yoki hududdagi ijtimoiy mehnat taqsimotida qatnashayotgan aholi.

aholini o'rganish uslublari – aholini ilmiy tadqiq qilishda qo'llaniladigan ilmiy uslublari.

Aholi tadqiqot ob'ekti sifatida jamiyat taraqqiyotida, binobarin jamiyat rivojini o'rganuvchi fanlarning rivojlanishida muhim ahamiyatga ega.

Aholini geografik jihatdan o'rganishda quyidagilarga e'tibor berish zarur .

1. Aholi ishlab chiqarishning sub'ekti, barcha moddiy ne'matlarni ishlab chiqaruvchi.
2. Ishlab chiqarilgan jami ijtimoiy mahsulotlardan ma'lum qismining iste'molchisi.
3. Aholi butun ijtimoiy ishlab chiqarish jarayonining muhim tarkibiy qismi bo'lib, o'zi ham takror barpo qilinishi zarur.

Aholiga xos bo'lgan ana shu xususiyatlarni o'rganmay turib, har qanday iqtisodiy geografik muammoni chuqur tadqiq qilish va hal qilish qiyin.

Aholi geografiyasi o'z rivojlanishida bir qancha qonuniyatlar va tushunchalarga egadir.

Aholining territorial joylashish formalari - bu aholining turli aholi punktlarida joylashishigina emas, balki uning butun territoriya bo'ylab tarqalishi, territoriyaning o'zlashtirish jarayoni demakdir.

Mana shu muhim jarayon ijtimoiy takror ishlab chiqarishning territorial formalari bilan belgilanadi. Bunda aholining territorial joylashishigina emas, balki aholining strukturasi ham ko'p jihatdan ishlab chiqarish xarakteriga bog'liqdir.

Aholi geografiyasining yana bir asosiy tushunchasi, aholini funktsional guruhlariga bo'lish ham ishlab chiqarish negizida amalga oshiriladi.

1-guruh: sanoat, transport, va qishloq xo'jaligida ishlovchi aholi.

2-guruh: xizmat doirasi sohasida ishlovchi aholi. (savdo, maorif, meditsina, kom.xqjaligi, shahar transporti)

3-guruh: ishlaydiganlar (bolalar, keksalar, uy bekalari).

Aholi geografiyasining muhim qonuniyatlaridan biri shundaki, territoriyaning ishlab chiqarish kompleksi qanchalik to'la va tugallangan bo'lsa, mehnat resurslaridan shunchalik to'la foydalaniladi, aksincha, ishlab chiqarish bir tomonlama (faqat og'ir va engil sanoat) mehnat resurslaridan foydalanishda katta kamchiliklar sodir bo'lishi mumkin.

Aholining migratsiyasida ham bir qancha qonuniyatlar aniqlangan.

Tabiiy sharoit va ishlab chiqarish ixtisosligining mosligi, qishloqdan shaharga ko'chish va hokazo.

Aholi geografiyasi quyidagi yo'nalishlarga bo'linadi:

1. Aholining tarkibi va uning qayta barpo qilinishidagi geografik farqlar va bu farqlarning sababini o'rganish. (aholi geografiyasining umumiy masalalari)
2. Mehnat resurslari va ulardan foydalanishdagi geografik farqlarni o'rganish.
3. Aholining territorial taqsimlanishi va uning harakati (migratsiyasi)ni o'rganish.
4. Aholi punktlari va ularning territorial sistemalarini o'rganish.
5. Aholining madaniyati va turmush sharoitlaridagi geografik farqlarni va ularning sabablarini o'rganish.
6. Tarixiy aholi geografiyasi. Bu yo'nalish o'tgan tarixiy davrlar aholi geografiyasini o'rganadi va tarixiy geografiyaning bir qismi hisoblanadi.
7. Aholini kartaga tushirish.

Aholi geografiyasini o'rganishda iqtisodiy va ijtimoiy geografiya tadqiqot usullaridan keng foydalaniladi. M: ijtimoiy hodislarning ilmiy tahlili, kuzatuv, demografik, statistika ma'lumotlarini tabiiy va ijtimoiy hodisalarga bog'liq holda analiz qilish, sotsiologik tadqiqotlar metodi va hokazolar

Aholi geografiyasining oldida bir qancha vazifalar turibdi.

Birinchidan: Mamlakatimiz aholisi va chet mamlakatlar aholisi haqida, ularning soni va o'sishi, territorial joylashuvi, migratsiyasi, halqlar geografiyasi, aholi punktlarining xilma-xilligi, turli mamlakatlarda sharoitga qarab shaharlarning rivojlanish muammolari va boshqa ma'lumotlar bilan keng kitobxonlar ommasini va shuningdek, bevosita amaliy maqsadlar uchun qiziquvchi tashkilotlarni ta'minlaydi.

Ikkinchidan: Aholi geografiyasining nazariy masalalari ustida ishlashni davom ettirish.

Uchinchidan: Aholi geografiyasining bevosita amaliy vazifalarini hal qilishga qaratilgan tadqiqot ishlarini kuchaytirish.

Savol va topshiriqlar:

1. Aholi geografiyasini o'rganishda zarur bo'lgan masalalarga izoh bering.
2. Aholining funktsional gruppalari tushunchasidan foydalanib xaritalardagi ma'lumotlarni aniqlang.
3. Dunyo iqtisodiy xaritasidan foydalanib, mamlakatlar rivojlanish darajasiga nisbatan aholi geografiyasi qonuniyatlarini tatbiq qiling.

AHOLI GEOGRAFIYASINING BOSHQA FANLAR BILAN ALOQASI.

REJA:

1. Aholi geografiyasining ijtimoiy va iqtisodiy geografiyadagi o'rni.
2. Aholi geografiyasining turli fanlar bilan aloqadorligi, xususiyatlari.
3. Aholi geografiyasining fanlar bilan aloqasining xalq xo'jaligidagi ahamiyati.

Adabiyotlar.

1. Asanov G. Aholi geografiyasi. Toshkent, "O'qituvchi" 1978 y.
2. Asanov G. Sotsial iqtisodiy geografik lug'at. Toshkent, "O'qituvchi" 1990 y.
3. Bo'rieva M. Demografiya asoslari. Toshkent O'zMU, 2002 y. Ma'ruzalar matni.

Tayanch so'z va iboralar:

meditsina geografiyasi – kasalliklarning tarqalish hududlarini geografik tabiiy sharoit nuqtai nazaridan tadqiq qilish sohasi

xizmat doirasi geografiyasi – aholiga turli maishiy, madaniy va ijtimoiy xizmatlar ko'rsatishni huududiy tashkil qilish.

rekreatsion geografiya – aholining dam olish, sog'ligini tiklash imkonini beruvchi hududlarni geografik o'rganish sohasi.

demogeografiya – demografiya va aholi geografiyasi fanlarining aloqadorligi natijasida hosil bo'lgan tadqiqot sohasi.

etnogeografiya – etnografiya va aholi geografiyasi fanlarining aloqadolrligi natijasida hosil bo'lgan tadqiqot sohasi.

Aholi qayta tiklanish jarayonida soni uzluksiz tiklanib turadigan, umuman er shari yoki uning biron-bir qismida yashaydigan kishilar majmuidir.

Aholi geografiyasi fani iqtisodiy geografiyani o'rganish jarayonida, ya'ni uning qonuniyatlarini tahlil qilish mobaynida alohida e'tibor talab qiladigan tarmoq sifatida ajralib turgan, chunki iqtisodiyotda yaratiladigan har qanday mahsulot aholi tomonidan yaratiladi va iste'mol qilinadi. Bundan tashqari iqtisodiy geografiyaning qonuniyatlarini ham, o'zgartiruvchi ham aholining o'zidir. Ma'lumki, iqtisodiy munosabatlar tabiiy sharoitga birmuncha bog'liqdir va bu tabiiy sharoitga moslanuvchi kishilar esa iqtisodiy munosabatlarni keltirib chiqaruvchilardir. Xulosa qilib aytganda, aholi geografiyasi iqtisodiy va ijtimoiy geografiya fanining aholi va aholi punktlari, aholining tarkibi hamda joylashishini o'rganadigan tarmog'i hisoblanadi.

Aholi geografiyasi - aholining tarkibi, dinamikasi va joylashuvidagi regional farqlarni, bu farqlarni vujudga keltirishdagi qonuniyatlarni, aholi punktlarining territorial sistemalarini va ularning rivojlanish qonuniyatlarini o'rganadi.

Aholi geografiyasi iqtisodiy geografiyaning bir tarmog'i bo'lishi bilan birga, boshqa tarmoqlar orasida ham alohida o'rin tutadi. Chunki aholi asosiy ishlab chiqaruvchi kuch va ishlab chiqarilgan mahsulotlarning iste'molchisi sifatida barcha ishlab chiqarish sohaslarida aktiv qatnashadi, iqtisodiy geografiya o'rganadigan barcha hodisa va jarayonlarda o'zi bevosita ishtirok etadi. Binobarin, iqtisodiy geografiyaning barcha boshqa tarmoqlarida aholi geografiyasi ko'rsatkichlariga muhim o'rin beriladi. Aks holda tegishli xo'jalik tarmog'i geografiyasining barcha xususiyatlari to'la ochilmay qolishi mumkin.

Aholi geografiyasining boshqa fanlar bilan aloqasi juda keng va har tomonlamadir. Chunki, aholining turli aspektda o'rganadigan yoki aholiga ta'luqli bo'lgan masalalarga katta e'tibor beradigan fanlar va fan tarmoqlari juda ko'pdir.

Aholi geografiyasining o'z tadqiqotlari jarayonida aloqa qiladigan yoki hamkorlikda ishlaydigan fanlarni shartli ravishda uch guruhga ajratish mumkin.

Xo'jalik geografiyasi orqali tabiiy geografiya bilan aloqada bo'ladi. Har qanday ishlab chiqarish muayyan tabiiy sharoitda va har xil tabiiy resurslardan foydalangan holda vujudga keladi va rivojlanadi. Xo'jalikning ixtisosi va boshqa ayrim xususiyatlari ko'p jihatdan tabiiy sharoit bilan belgilanadi. Aholi geografiyasining meditsina geografiyasi bilan aloqalari ham tez rivojlanmoqda. Meditsina geografiyasi ikki fan, meditsina va geografiya chegarasida vujudga kelib, u tabiiy muhitning va turli rayonlarda yashash va mehnat qilish sharoitining aholi sog'lig'iga ta'sirini, shuningdek, ayrim kasalliklarning geografik tarqalishini o'rganadi. Turli rayonlarga aholining gigienik yashash sharoiti nuqtai-nazridan e'tibor berish, ovqatlanish, kiyinish va uy-joy qurilishining regional xususiyatlari bo'yicha tavsiyanomalar berish ham meditsina geografiyasining muhim vazifalari qatoriga kiradi.

Aholi geografiyasi bilan xizmat doirasi geografiyasining aloqalari va o'zaro hamkorligi ayniqsa mustahkamdir. Xizmat doirasi geografiyasi aholining barcha ehtiyojlariga xizmat ko'rsatuvchi xizmat doirasi tarmoqlarining rivojlanish darajasi va territorial joylashishini geografik taqqoslash usulida o'rganadi. Xizmat doirasi ayrim tarmoqlarini ratsional joylashtirish, qishloq joylarda shahar va shahar aglomeratsiyalarida xizmat ko'rsatish markazlarining vujudga kelish muammolarini tadqiq qiladi.

Xizmat doirasi geografiyasi o'rganishi kerak bo'lgan barcha masalalarning hammasi faqat aholi va aholi punktlari haqidagi batafsil ma'lumotlar asosidagina analiz qilinishi va hal qilinishi mumkin. Shuning uchun u dastavval aholi geografiyasi tarkibida vujudga kelgan bo'lib ular o'rtasidagi aloqalar har tomonlamadir. Aholi geografiyasi geografiya fanining rivojlangan turizm geografiyasi, yoki rekreatsion geografiya, iste'mol geografiyasi kabi yo'nalishlari bilan ham mustahkam aloqador. Bu har ikkala yo'nalishda ham aholining soni, yoshi, jinsi, professional tarkibi va aholi punktlariga taalluqli bo'lgan boshqa ko'rsatkichlar muhim ahamiyatga ega. Aholi geografiyasi bilan tarixiy geografiya o'rtasidagi aloqa shundan iboratki, o'tgan tarixiy davrlar aholi geografiyasini o'rganish bilan aholi geografiyasi ichidagi maxsus yo'nalish tarixiy aholi geografiyasi shug'ullanadi va bu yo'nalish shu bilan birga tarixiy geografiyaning ajralmas qismi hamdir. Geografiya fanining barcha tarmoqlari va yo'nalishlari singari aholi geografiyasi ham kartografiya bilan chambarchas bog'liqdir. Aholi geografiyasida aholi va aholi punktlarining maxsus kartalari, tuziladi ulardan keng foydalaniladi. Chunki, aholi va aholi punktlariga xos bo'lgan xilma-xil ko'rsatkichlar, ularning territorial joylashuvi hamda regional farqlarni kartaga tushirish yo'li bilan yaqqol ko'rsatish mumkin.

Aholi geografiyasi bilan chambarchas va har tomonlama aloqador bo'lgan fanlarning ikkinchi guruhi demografiya va etnografiyadir. Demografiya va etnografiya

fanlarining alohida guruhga ajralishining boisi, ular ham aholi geografiyasi singari, aholini o'rganadi. Ularning har qaysisi aholini o'z nuqtai-nazaridan tadqiq qiladi. Ammo shunday masalalar borki, ularni bu fanlarning har uchasi o'rganadi.

Demografiya- grekcha-demos “xalq” va grafo “tasvirlash” so'zlaridan iborat bo'lib, aholi haqidagi fandir. U aholining soni territorial joylashuvi va sostavini ularning o'zgarishi va bu o'zgarishlarning sabablarini aholidagi o'zgarishlar bilan ijtimoiy-iqtisodiy faktorlarining aloqalarini o'ziga xos metodlar bilan o'rganadi. SHuningdek, demografiya aholi takror barpo qilinishidagi qonuniyatlarni ochib beradi. Ko'rinib turibdiki, aholi geografiyasi bilan demografiya o'rgandigan va aholiga taalluqli bo'lgan demografik statistika tomonidan to'planadigan ma'lumotlardan keng foydalanadi. Demografiya ham o'z navbatida o'rganilayotgan demografik protsess va ko'rsatkichlardagi geografik farqlar va bu farqlarning sabablari bilan qiziqmasdan tura olmaydi.

Demografiya aholini o'rganishda turli usullardan foydalanadi. Masalan: tarixiy taqqoslash, statistik, eksperimental, sotsiologik, so'roq va aholi ro'yxatlarini tuzish.

SHunday qilib, aholi geografiyasi bilan demografiya o'rtasida birgalikda hal qilinishi kerak bo'lgan bir qator muammolar vujudga keladiki, bularni faqatgina ana shu ikki fan chegarasida vujudga kelgan demogeografiya hal qiladi.

Aholi geografiyasi etnografiya bilan ham chambarchas bog'liq.. Etnografiya halqlarning turmushi va madaniyati, vujudga kelishi va madaniy tarixiy aloqalarini o'rganadi. Xalqlarning etnik birligi - urug', elat, millat, qabila, xalqlarning geografik tarqalishi masalalarini etnogeografiya o'rganadi. Etnogeografiyani ayni vaqtda etnografiyaga ham, aholi geografiyasiga ham kiritish mumkin.

Aholi geografiyasi aloqa qiladigan fanlarning uchinchi guruhiga antropologiya, sotsiologiya, mehnat ekonomikasi, rayon planirovkasi kabi fanlar kiradi.

Antropologiya-odamlarning paydo bo'lishi, kishi organizmining evolyutsiyasi va undagi jismoniy o'zgarishlarning qonuniyatlari, shuningdek, irqning vujudga kelishi va geografik tarqalishini o'rganadigan fan. Aholi geografiyasining asosiy o'rganish ob'ekti bo'lgan kishilarning mehnat faoliyati, turmush sharoiti va madaniyati, aholi punktlarining territorial shakllaridagi farqlar, tashqi ko'rinishidagi antropologik farqlar bilan bog'liq emas. Irqiy kamsitish siyosatini o'tkazib kelayotgan ayrim mamlakatlarning ba'zi irq vakillari alohida kamsitilgan holda yashab kelmoqda.

Aholi geografiyasining sotsiologiya bilan aloqalari va hamkorligi ham mustahkamlanib borayapti. Sotsiologiya jamiyatimizdagi kishilar o'rtasidagi ko'p qirili o'zaro munosabatlarni o'rganadi. Turli maqsadlarda o'tkazilgan sotsiologik tadqiqotlar aholini geografik jihatdan ta'riflash zarur bo'lgan muhim ma'lumotlarni beradi. Turli mamlakatlar va rayonlardagi aholining mehnat sharoiti va xayoti xususiyatlarini o'rganuvchi aholi geografiyasining ko'pgina materiallari o'z navbatida sotsiologlarni ham qiziqtiradi. Geograflarning turli aholi punktlari haqida ekspeditsiyalar vaqtida to'plagan materiallari sotsiologlarga bir qancha masalalarni o'rganishda qo'l keladi.

Savol va topshiriqlar:

1. Aholi geografiyasining boshqa fanlar bilan aloqadorligi qanday rivojlanadi.
2. Qaysi fanlar bilan aloqadorlik aholi geografiyasining fan sifatida rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadi.
3. Aholi geografiyasining boshqa fanlar rivojlanishidagi amaliy ahamiyatini ta'riflang.

AHOLI HAQIDA NAZARIYALAR VA QONUNLAR. AHOLINI O'RGANISH MANBALARI.

REJA:

1. Aholini o'rganish nazariyalari.
2. Aholi rivojlanishining qonuniyatlari.
3. Aholi rivojlanishining asosiy omillari va oqibatlar.
4. Aholini o'rganish va uning manbalari.

Adabiyotlar.

1. Asanov G. Aholi geografiyasi. Toshkent, "O'qituvchi" 1978 y.
2. Kuznetsov I. "Geografiya naseleniya i xozyaystva mira " Moskva, "Drofa" 1990. uchebnik 10-klassa.
3. internet sayt: www.wgeo.ru

Tayanch so'z va iboralar:

aholining rivojlanish qonuniyatlari – aholining miqdoriy, tarkibiy va boshqa jihatlaridan o'zgarishlariga ta'sir etuvchi tabiiy, iqtisodiy va ijtimoiy qonuniyatlar.

invayronmentalizm – jamiyat taraqqiyotining geografik tabiiy sharoitga bog'liqligini ta'kidlovchi ta'limot.

aholi sonini tartibga solish – turli ma'muriy va iqtisodiy chora-tadbirlar yordamida aholi o'rtasida tug'ilishni ko'paytirish yoki cheklash.

ortiqcha aholi – iqtisodiyotning stixiyali rivojlanishida ishlab chiqarishda majburan qatnasha olmayotgan aholi. Ishsizlar.

aholini o'rganish manbalari – hudud aholisi haqida doimiy ma'lumotlar to'planib boruvchi sohalar.

fuqarolik holatlarini qayd qilish – aholi o'rtasida tug'ilish, o'lim, nikohga kirish, ajralish holatlarini qayd qilib borish.

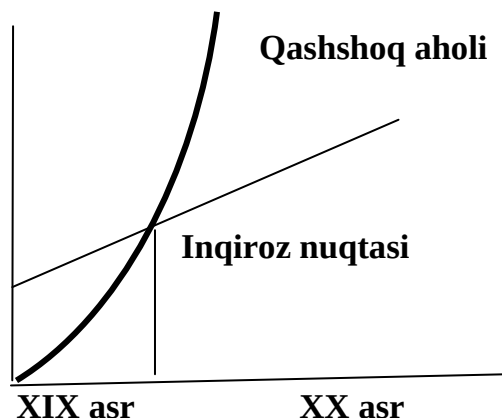
aholi ro'yxatlari – hukumat tomonidan aholi haqida to'liq ma'lumot olish maqsadida davriy o'tkazilib turadigan ijtimoiy-siyosiy tadbir.

Aholi sonining o'sib borishi, mehnat resurslaridan foydalanish, aholini oziq –ovqat va boshqa ehtiyojlarini qondirish va hokazo muammolar aholi geografiyasining va boshqa tarmoqlarning eng asosiy muammolaridir. Aholini tadqiq etish va jamiyat rivojlanishidagi rolini ta'riflash, shuningdek jamiyat taraqqiyotida turlicha o'ringa ega bo'lgan aholi qatlamlarini o'rganishda juda ko'plab ish qilingan va nazariyalar yaratilgan. Bunday nazariyalar va qonuniyatlar ishlab chiqarish negizida aholining rivojlanishini tushuntirib berishga qaratilgan bo'lib, insoniyat kelajagi va taraqqiyotini boshqarish va bashorat qilishda muhim rol o'ynaydi. SHuni ta'kidlash joizki, aholining rivojlanishi haqidagi nazariyalar vaqt nuqtai nazaridan nisbiydir va bu nazariyalarning qanchalik hayotiyeligini faqat vaqt ko'rsatib beradi. Masalan: K. Marks shunday deb yozgan edi: "ishchi aholisi kapital jamg'arib berib, shu bilan o'zi shunday vositani ko'p ishlab chiqaradiki, bu vositalar ishchi aholisining o'zini nisbiy ortiqcha aholi qilib qo'yadi. Bu

kapitalistik ishlab chiqarish usuliga xos aholi qonunidir, chunki har bir alohida ishlab chiqarish usuliga haqiqatan o'zining maxsus aholi qonunlari – tarixiy aholi qonunlari xosdir” (Kapital I tom). Aholining ishlab chiqarish usuliga ko'ra sinfiy ajralishi nazariyotchilar o'rtasida doim bahsga sabab bo'lgan. Sinfiy tabaqalanishni qonuniy ravishda tushuntirishga urinish, kishilarning tashqi ko'rinishi va yashash sharoitiga ko'ra rivojlanish qonuniyati tarafdorlari ortiqcha aholi yoki keraksiz aholi qonunini ishlab chiqqanlar.

“Invayronmentalizm” (ing. Invayronman - joy, atrof-muhit) tarafdorlari xalqlarning rivojlanishida tabiiy geografik muhit eng asosiy rol o'ynaydi va kishi ongini chegaralaydi deb tushuntiradilar. Undan tashqari shunday nazariyalar yaratilganki bu nazariyalar ulkan ijtimoiy harakatlar (urush, kolonializm va qulchilik) ni oqlashga xizmat qilgan. Aholi qonunlari yuqorida ta'kidlanganidek ishlab chiqarish usuliga bog'liq bo'ladi. Ishlab chiqarish rivojlanishining barcha bosqichlarida ortiqcha aholi, aholining qashshoqlashuvchi qismi mavjud bo'lgan. Kommunistik nazariya tarafdorlari bu qonunni xususiy mulkni yo'qotish bilan bartaraf qilmoqchi bo'ldilar. Lekin insoniyat muammolarini hal qilishda ular ko'p narsalarni hisobga olmaganliklari sababli yutqizdilar.

Aholi muammolarini tushuntirib beruvchi turlicha nazariyalar yaratilgan. SHulardan biri ingliz ekonomisti va sotsiologi T. Maltus (XVIII-XIX) nazariyasidir. U o'zining 1798 yilda nashr etilgan “Aholining jamiyat taraqqiyotiga bog'liq qonuni haqida tajriba” asarida “aholi soni geometrik progressiyada (1,2,4,16...) o'sib boradi va har 25 yilda 2 hissa ortadi, tirikchilik vositalari esa arifmetik progressiyada (1,2,4,6,8...) ko'payadi binobarin aholi ehtiyojlarini qondirish mumkin emas va bu qonuniydir” deb yozgan. Bu nazariyani u turli mamlakatlarning rivojlanishini taqqoslash bilan izohlab, tirikchilik vositalarining sust o'sishini tuproq unumdorligining kamayib borishi qonuni bilan asoslaydi. **Tomas Robert Maltus** (1766-1834) o'z davrining ilg'or olimlaridan bo'lib, Ost-Indiya kompaniyasi kolleji zamonaviy tarix va siyosiy iqtisod kafedrasida professori maqomida faoliyat ko'rsatgan va uning hayotligida 6 ta kitobi nashrdan chiqqan. U ishlab chiqqan nazariyaning asosiy mohiyati, aholining kambag'allashuviga asosiy sabab uning ortiq ravishda ko'payib borishida deb tushunishdir. Bu quyidagicha ifodalanadi:

Maltus nazariyasi bo'yicha insoniyat inqirozi

_____ Oziq-ovqat bilan ta'minlanganlik (arifmetik progressiya)
 ————— Aholi soni (geometrik progressiya)

Maltus nazariyasi bo'yicha aholi sonining to'xtovsiz o'sib borishini urush, kasalliklar va turli negativ holatlar sekinlashtirib borishi mumkin. Ta'kidlash joizki, ko'pgina manbalarda aytilganidek, bu hodisalarni Maltus aholi sonining o'sib borishini to'xtatish vositasi sifatida taklif qilmagan. Aholi sonining muvofiq holatda saqlab borish usuli sifatida u oilasizlik, bir martalik va kech nikohga kirish kabilarni taklif etadi. Uning fikricha aholi ko'payib ketishining o'ziga xos yaxshi tomoni ham bo'lib, ko'p sonli ishchilarning ish o'rinlari uchun raqobati oqibatida unumliroq ishlashiga sabab bo'ladi. Bu albatta o'z zamonasi ruhidan kelib chiqib aytilgan fikr edi.

Maltus nazariyasi e'lon qilinganidan beri ko'pgina bahslarga sabab bo'ldi. Ba'zilar nazariyaning insonparvarlikka to'g'ri kelmasligini ta'kidlashsa, ba'zilar bu nazariyani barcha zamonlarga to'g'ri keladigan qonuniyat sifatida tan oldilar. Hozirgi zamon maltuschilari va neomaltuschilari aholi qashshoqligini ishlab chiqarish kuchlarining taraqqiyot darajasi bilan emas, balki "tabiat qonuni" bilan, rivojlanayotgan mamlakatlarning ijtimoiy iqtisodiy qoloqligini mamlakat va dunyodagi iqtisodiy vaziyat bilan emas, balki faqat aholining ortiq ravishda ko'payib ketishi bilan tushuntiradilar.

Haqiqatda esa, shunday tendentsiya kuzatiladiki, tirikchilik vositalarining ko'payishi tug'ilishning tezda ko'payishiga olib keladi, keyinchalik butunlay teskari holatga o'tadi - yashash darajasining ko'tarilishi tug'ilishning pasayishiga olib keladi va aholi sonining nafaqat stabillashuviga balki, hatto mutlaq pasayishiga sabab bo'ladi.

Yer yuzi aholisining farovonligi uchun kurash shiori ostida juda ko'plab nazariyalar ilgari surilganki, ularning juda ko'pchiligi tarixiy voqelik tomonidan inkor etilgan. Bunday nazariyalar asosan o'sib borayotgan Yer yuziaholisini oziq-ovqat bilan ta'minlash muammosini hal etish maqsadida yaratilgan. Darhaqiqat, oziq-ovqat muammosi va unga qo'shimcha ravishda insoniyat hayotiga xavf solayotgan ekologik, ijtimoiy, kasalliklar va h.k muammolar Yer yuziaholisining to'xtovsiz ko'payib borishi bilan bog'liqdir. BMT ekspertlari bashoratlariga ko'ra 2025 yilga kelib Er yuzida 8,3 mlrd kishi yashaydi. Ayni vaqtda Yer yuzida yiliga 130 mln kishi tug'iladi va 50 mln kishi o'ladi, tabiiy o'sish 80 mln. ga tengdir. SHu bilan birga aholi ko'payishi asosan Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasi kabi qoloq va rivojlanayotgan davlatlar joylashgan mintaqalarga to'g'ri keladi. Masalan 1990 yillarda Yer yuziaholisi kuniga 254 ming kishidan ko'paygan bo'lsa, shundan 13 mingdan kami sanoati rivojlangan davlatlarga, qolgan 241 mingdan ortig'i rivojlanayotgan davlatlarga to'g'ri kelgan. Bu raqamning 60% Osiyo mamlakatlariga, 20% Afrikaga va 10% Lotin Amerikasiga to'g'ri kelgan. Aynan shu regionlar esa o'z aholisini nafaqat oziq-ovqat va boshqa moddiy narsalar bilan ta'minlay oladi, balki yosh avlodni savodli qilish va mehnatga yaroqli aholini ish bilan ta'minlashga qodir emas.

O'sib borayotgan aholini moddiy jihatdan ta'minlash tobora qiyinlashib bormoqda, zero bu ta'minot turli mintaqalar o'rtasida juda notekis taqsimlangan.

BMT ma'lumotlariga ko'ra rivojlangan davlatlar jamiyatiga xos ehtiyoj va talablarni qondirishga etadigan energiya va xom-ashyo faqat 1 mlrd kishiga etadi. Bu aynan AQSH, Yevropa va Yaponiya mamlakatlari aholisidir. Bu davlatlarni "oltin milliard" deb atashadi. Ularning barchasi birgalikda energiyaning yarmidan ko'pini, 70% metallni iste'mol qilishadi, chiqindilarning $\frac{3}{4}$ qismini hosil qilishadi, shundan: AQSH ning o'zi 40% ga yaqin dunyo tabiiy resurslarini iste'mol qilib, 60% dan ortiq chiqindi hosil qiladi.

Er yuzining qolgan aholisi "oltin milliard"ga kirmaydi. Lekin ular ham AQSH aholisi darajasida iste'mol qilsa, neft zahiralari 7 yilga, tabiiy gaz - 5 yilga, ko'mir - 18 yilga etmay tugaydi.

1984 yildan boshlab dunyo bo'yicha don hosili yiliga 1% dan oshib bormoqda, aholi esa 2% ga ko'paymoqda. To'yib ovqat emaydigan aholi soni 1970 yilda 460 mln bo'lgan bo'lsa, 1990 yilga kelib 550 mlnga etdi. Hozirgi kunda bu raqam 650-660 mln ni tashkil etadi. Har kuni dunyo bo'yicha 35 ming kishi ochdan o'ladi. Bu - yiliga 12 mln demakdir. Lekin yiliga aholi soni 96 mln ga ko'payib bormoqda va yuqorida ko'rsatilgan raqamlarni bosib ketadi.

Ammo bu muammo bir tomonlama bo'lib, rivojlanayotgan va qoloq davlatlarda juda o'tkir bo'lgani holda, rivojlangan davlatlarda buning aksidir. Butun dunyoning asosiy boyligi dunyo aholisining 6% ga tegishlidir. 75 % AQSH aholisi ortiqcha vazndan qiynalmoqda.

YAshash hududi masalasi ko'payib borayotgan aholi uchun doimiy muammodir. CHiqindilarning ko'payib borishi bu muammoni yanada o'tkirlashtiradi. Tarixdan ma'lumki, inglizlar hudud masalasini SHimoliy Amerikani, ispanlar Janubiy Amerikani, ruslar Sibir va O'rta Osiyoni egallash orqali hal qildilar. Germaniyaning "dunyoni bo'lib olishda" chetda qolganligi ikkita jahon urushining kelib chiqishiga olib keldi.

Aholi sonining notekis ko'payishi mehnat resurslarining migratsiyasiga sabab bo'ladi. Keyingi yillarda rivojlanayotgan davlatlardan rivojlangan davlatlarga immigrantlarning kuchli oqimi kuzatilmoqda. Immigrantlar avvalo kam ish haqi uchun ham mehnat qilaveradilar, keyinchalik esa mamlakat fuqarolari bilan tenglikni talab qilishga o'tadilar. Jinoyatchilik, ksenofobiya, giyohvandlik va fohishabozlik ushbu migratsiya natijasi bo'lib, qora biznes uchun katta daromad manbaidir.

Yer yuzida qochoqlar soni ham ortib bormoqda. Qochoqlikning iqtisodiy omildan tashqari, siyosiy, milliy va diniy sabablari ham mavjud. BMT ma'lumotlariga ko'ra dunyo bo'yicha qochoqlar soni 90-yillar oxiriga kelib, 15 mln ga etgan. XXI asrning ilk yillaridayoq dunyoda bir qancha urush va iqtisodiy o'zgarishlarning yuz berishi bu raqamni yanada kattalashtirganligi aniqdir.

Yer yuzida aholi sonining o'sib borishi insoniyatning global muammolaridan biri bo'lib, demografik muammoning optimal yechimi ko'plab global muammolarning yechimiga yo'l topib bergan bo'lur edi. Binobarin bu muammoning echimi jahon ommasining birgalikdagi sa'y-harakatiga bog'liqdir. Ushbu maqsadda 1969 yilda BMT qoshida aholi muammolari sohasida ish ko'ruvchi fond (YUNFPA) tashkil etildi. SHu vaqtgacha bu fond aholi muammolari mavzusida 3 marta Butunjahon konferentsiyasini o'tkazdi. Fond o'z faoliyati boshidayoq aholiga tegishli BMT dasturini ishlab chiqdi va bu dastur 100 dan ortiq mamlakatni qamrab olib 1400 dan ortiq loyihani amalga oshirishni ko'zda tutadi. Keyingi yillarda Fondning aholiga tegishli milliy dasturlarni bajarilishiga ko'rsatgan moliyaviy yordami yiliga 100 mln dollardan dan oshib ketdi. 1998 yilda xalqaro dasturlar uchun 56,3 mln dollar ajratilgan edi. Fondning o'tkazgan Butunjahon konferentsiyalari 1974 yilda Buxarestda, 1984 yilda Mexikoda, 1994 yilda Qohirada bo'lib o'tdi. Bu konferentsiyalarning so'nggisida 179 ta mamlakat qatnashdi va bunda 16 bobdan iborat aholi va taraqqiyot sohasiga tegishli 20 yillik Dastur ishlab chiqildi. Dasturning asosiy mohiyati mamlakatlarda tug'ilish va o'limning darajasi va ularni hisobga olish, oila va nikoh, savodxonlik, davlatlarning demografik siyosatlari va ularga munosabat va boshqa masalalar ko'rib chiqilgan. Hozirgi kunda davlatlarning o'z aholisi sonini tartibga solish maqsadida o'tkazayotgan demografik siyosat usuli eng maqbul yo'ldir. Aholi sonini tartibga solishning aniq dasturiga ega bo'lish uchun mamlakatdagi aholi haqida doimiy ravishda ma'lumot to'planib borishi shart. Bunda aholining tarkibiy tizimi (yoshi, jinsi, nikoh), shuningdek demografik ko'rsatkichlar (tug'ilish, o'lim, tabiiy o'sish), migratsiya va boshqa qaydlar demografik statistika

asosida to'planib boriladi va tahlil qilinadi. Binobarin demografik statistika ma'lumotlari birlamchi va ikkilamchi ma'lumotlarga bo'linadi.

Birlamchi ma'lumotlarga umumiy ma'lumotlar, ya'ni aholi haqidagi barcha ma'lumotlarning yig'indisi kiradi.

Ikkilamchi ma'lumotlarga esa shu ma'lumotlar yig'indisining statistik tahlili kiradi.

Aholi haqidagi ma'lumotlar asosan aholiga tegishli hujjatlar qayd etiladigan jamoat va davlat tashkilotlarida, shuningdek maxsus ijtimoiy masalalar bilan shug'ullanuvchi idoralarida to'plab boriladi. Ammo bu tashkilotlar va idoralar muayyan maqsadlar asosida ma'lumot to'plaganligi uchun mamlakat aholisi haqida to'liq axborot bera olmaydi.

YUqorida ta'kidlanganidek aholi haqida ma'lumot to'plash qadimgi davlatlarda ham olib borilgan. Bunda davlat manfaatlaridan tashqari aholi soni va ijtimoiy holatini o'rganish ham ba'zan ko'zda tutilib, kelib chiqish, oilaviy holat, kasb va hokazo aholiga etgishli ma'lumotlar yig'ilgan. Masalan Rim imperiyasi davrida shunday aholini ro'yxatga olish tadbiri o'tkazilgan. Lekin bunda faqat ozod kishilargina hisobga olingan.

Aholi o'rtasida nikoh, tug'ilish, o'lim kabi grajdanlik holatlarini qayd qilish ilk bor 1621 yilda Kanadada joriy qilingan. Yevropada esa 1628 yilda SHveytsariyada rasm bo'lgan edi.

Aholi haqidagi to'liq ma'lumotlarni aholi ro'yxatlari beradi. Aholi ro'yxati muayyan davr ichida maxsus dastur (programma) bo'yicha aholi haqida davriy ma'lumot to'plashdir. Aholi ro'yxatida aholi soni, hududda joylashuvi, jinsiy, yosh, oilaviy fuqarolik, milliy va til tarkibi aniqlanadi. Bundan tashqari qo'shimcha tarzda kasbi, daromad manbai, ijtimoiy holati kabi ma'lumotlar to'planadi. Turli davlatlarda aholining ro'yxatini o'tkazish davri 10 yil orasida, ba'zilarida esa 5 yil. Aholi ro'yxatida fuqarolar aholi ro'yxati programmasi bo'yicha ma'lum miqdordagi savollarga javob beradilar. Javoblarga izoh talab qilinmaydi. Aholi ro'yxatini o'tkazish muhim davlat ahamiyatidagi tadbir bo'lib, davlat boshqaruv organlarining kelajakdagi ish faoliyatiga yordam beradi. Aholi ro'yxatini o'tkazish aniq muayyan davrni talab qilib, ma'lumotlar shu davr (ma'lum kun va soat) ichida olib bo'linishi shart. Buning uchun **aholi ro'yxatga olinishining kritik momenti** tanlanadi. Aholi ro'yxatga olinishining kritik momenti qilib masalan: soat 24⁰⁰ olinishi mumkin. Bunda aholi ro'yxati olinayotgan davr ichida o'lganlar tiriklar qatorida ro'yxatga olinadi, lekin kritik momentdan keyin tug'ilganlar hisobga olinmaydi. Bunday hisob muayyan davr haqidagi ma'lumotlarning aniqligi uchun zarurdir.

Dunyo mamlakatlarida bo'yicha aholi ro'yxatlari birinchi bor 1790 yilda AQSH da o'tkazilgan. Frantsiyada (1801), Avstriyada (1818), Belgiyada (1846), Kanada (1851), Germaniya (1852), Italiya va Kuba (1861), Argentina (1869), Yaponiya va Birmada (1872), Misrda (1882), Meksikada (1895) va hokazo. Rossiyada birinchi marta 1897 yilda o'tkazilgan bo'lib, Turkiston territoriyasini qisman qamrab olgan. 1920 yildagi aholi ro'yxati ham to'liq emas edi. Sobiq Ittifoq davrida SSSR va O'zbekiston aholisi 1920, 1926, 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 yillarda ro'yxatga olingan. Rossiya Federatsiyasi so'nggi aholi ro'yxatini 2002 yil oktyabr oyida o'tkazdi. Uning natijalariga ko'ra Rossiya aholisi jadvallarda ko'rsatilganidek, 148 mln emas 145 mln kishi bo'lib chiqdi. Rossiya aholisi hozirgi vaqtda demografik tanglik holatidadir.

Aholi haqida ma'lumotlar demografik jarayonlarni hisoblash davrida to'planib boradi. Fuqarolik holatlari nikoh, o'lim, tug'ilish, ajralish, o'quv muassasalari, ishlab chiqarish korxonalarida va hokazo joylarda aholi soni doimiy qayd qilib boriladi. Demografik statistika shunday tahlil bilan shug'ullanadi. Bunday tahlil orqali ahlining

umumiy va tarkibiy soni, tarkibiy qatlamlardagi jarayonlarning borishi haqida ma'lumotlar olinadi.

Savol va topshiriqlar:

1. Aholining ko'payib ketishi haqida nazariyalar qanday jarayonlarga asoslanadi
2. Aholini hisobga olishning qanday ahamiyati bor.
3. Aholi ro'yxatini o'tkazish tartibi haqida fikr bildiring.
4. Aholi ro'yxatlari ilk bor o'tkazilgan davlatlarni xaritada ifodalang.

AHOLINING TARKIB TOPISHI.

REJA:

1. Aholi tushunchasi.
2. Aholi soni va uning ko'payishi
3. Aholining tarkibiy xususiyatlari

Adabiyotlar.

1. Kuznetsov I. "Geografiya naseleniya i xozyaystva mira" Moskva "Drofa" 1990. Uchebnik 10-klassa.
2. Kvasha A. "CHto takoe demografiya?" Moskva "Mysl" 1989 g.
3. Bo'rieva M. Demografiya asoslari. Toshkent, O'zMU 2002 y. Ma'ruzalar matni.
3. internet sayt: [www. geografiya. ru](http://www.geografiya.ru)

Tayanch iboralar:

zamonaviy etnik jarayonlar – Yer yuziaholisini tashkil etuvchi xalqlarning o'zaro ijtimoiy, siyosiy munosabatlar jarayonidagi aloqalari.

birlashuv – etnik jarayonlar davomida xalqlarning bir-biriga yaqin aloqadorligi

bo'linish – turli xalqlarning etnik jarayonlar davomida bir-biridan uzoqlashuvi.

stabil aholi – muayyan hududda doimiy ro'yxatdan o'tgan holda istiqomat qiluvchi aholi soni.

real aholi – muayyan hududda doimiy istiqomat qiluvchi aholi bilan birgalikda vaqtincha yashab turgan aholining umumiy soni.

aholi tarkibi – hudud aholisining yosh, jins, kasbiy va h.k nuqtai nazaridan tafovuti.

Aholi muayyan hududda yoki butun Er yuzida yashovchi kishilar majmui bo'lib, uzluksiz takror barpo bo'lish xususiyatiga ega. Aholi tushunchasi territorial jihatdan nisbiydir.

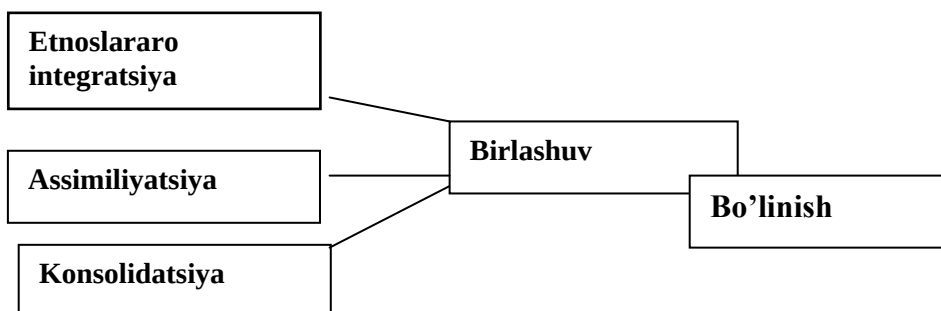
Aholining tarkib topishi muayyan territoriyalarda o'z xususiyatlariga ega bo'lib u mamlakatshunoslik nuqtai nazaridan xalqlardan tashkil topadi. (yunoncha "etnos"). Etnos tushunchasi til, din, madaniy va mahalliy urf-odatlar va qadriyatlarni birlashtiradi. Etnoslar 3 turga bo'linadi: qabila, elat va millat.

Qabila – turli darajadagi qarindoshchilik aloqalari bilan bog’langan kishilar guruhidir. Ba’zi qabilalar aholisi soni bir necha mingga etishi mumkin. Urug’-qabilachilik qadim zamonlarda mavjud bo’lib hozir ham turli ko’rinishda saqlanib qolgan davlatlar mavjud.

Elatlar – qabilalarning birlashuvi natijasida yuzaga keladi. Bu birlashuv madaniy, iqtisodiy va siyosiy negizlarga ega bo’ladi. Til xususiyatlari yaqin qabilalar tezroq birlashadi. Birinchi elatlar qadimgi quldorlik davlatlari davrida paydo bo’lib jamiyat taraqqiyotini ilgari surgan va millatlarning paydo bo’lishiga poydevor bo’lgan.

Millat shakllanishining shartlari a) o’zligini anglashning yuqori darajasi; b) muayyan bir davlat hududi bilan chegaralanish.

Zamonaviy etnik jarayonlarni quyidagi chizmada tasvirlash mumkin:

Ko’rinib turibdiki dunyo xalqlari asosan ikki tendentsiyada; birlashuv va bo’linish jarayonlarida shakllana boradi. Agar bo’linish yaqqol bitta chiziq bo’ylab ro’y bersa, birlashuv jarayoni bir necha bosqichlarda kechadi.

Etnoslararo integratsiya bir qancha millatlarning bir davlat yoki federatsiya hududida o’z milliy xususiyatlarini saqlagan holda rivojlanishidir. Bu jarayonni ko’p millatli davlatlardan Xitoy, Hindiston, Rossiya kabi davlatlar misolida ko’rishimiz mumkin.

Assimilyatsiya bir elatning milliy shakllanish jarayonida boshqa millat tarkibiga singib ketishidir. Qadimgi va O’rta asrlarda bunday jarayon ko’plab xalqlar tarixida jadal kuzatildi.

Konsolidatsiya bir qancha millatlarning o’ziga xos barcha xususiyatlarini saqlab qolgan holda bir-biri bilan doimiy va bahamjihat aloqasidir. Bu jarayonni hozirgi kunda Yevropadagi bir qancha davlatlar siyosatida ko’rishimiz mumkin.

Turli tarixiy davlatlarda mamlakatlar aholisi turli bosqichlarda rivojlandi va iqtisodiy ijtimoiy rivojlanishga o’z ta’sirini ko’rsatdi. Mamlakatning iqtisodiy va siyosiy rivojlanishida aholining ijtimoiy holati muhim aspekt ekanligi tarixiy haqiqatdir.

Aholi soni ma’lum xudud yoki guruhdagi kishilarning miqdoriy ifodasidir. Demografiyada aholi soni umumiy va asosiy ko’rsatkich bo’lib, aniq bir davrdagi aholi soni miqdorini ko’rsatadi. Statistik manbalarda aholi soni ma’lum bir sanada ko’rsatiladi. Masalan: 1 yanvar, 1 iyul yoki 1 dekabr. Har bir hudud yoki mamlakatning territorial birliklarining aholi soni alohida hisob-kitob qilinadi. Xududlarning aholi sonini o’rganishda u hududning doimiy aholi soni, ya’ni doimiy ravishda ro’yxatda turgan aholi hamda real mavjud aholi ajratiladi, ya’ni bunda hududga vaqtinchalik kelib turgan kishilar ham aholi umumiy soniga qo’shib hisoblanadi.

Demografik tadqiqotlar olib borishda nazariy aholi soni, hamda mavjud, real aholi sonidan foydalaniladi. Nazariy aholi soni, o'zgarmas - stabil aholi sonidir. Stabil so'zi lotincha **stabilis** so'zidan olingan bo'lib, doimiy, o'zgarmas degan ma'noni bildiradi. Aholi takror barpo bo'lishining maxsus koeffitsientlarini hisoblaganda, turli demografik modellarni tuzganda stabil aholi sonidan foydalaniladi, ya'ni o'rganilayotgan davr aholi soni o'zgarmas deb qabul qilinadi. Real mavjud aholi soni ma'lum bir ma'muriy hududning, davlatning o'rganilayotgan davrdagi mavjud aholi sonidir.

Aholining jinsiy tarkibi - nikohga kirish va aholining oilaviy tarkibining shakllanishida asosiy demografik zamindir. Demografiyada jinslar munosabatini aniqlashda ikki xil ko'rsatkichlar qo'llaniladi.

1. Jami aholi tarkibidagi soni.

2. Jinslar salmog'i foiz hisobida.

Masalan: 2000 yil O'zbekistonda jami aholi 24582.8 ming kishini tashkil etadi. Ulardan erkaklar 12232.7 va ayollar 12350.1. Ushbu ko'rsatkichlar asosida jami aholi tarkibida erkaklar 49.8 foizni, ayollar esa 50.2 foizni tashkil etishini aniqlash mumkin.

Aholi jinsiy tarkibini o'rganishda aniq ko'rsatkich har 1000 ta erkaklarga nisbatan ayollar soni, yoki har mingta ayollarga nisbatan erkaklar soni ifodasidir. Misol tariqasida yuqorida keltirilgan ma'lumotlardan foydalanib, ayollar sonini erkaklar soniga bo'lamiz va natijani mingga ko'paytiriladi. 2000 yilda O'zbekistonda 1000 ta ayolga 991 ta erkak to'g'ri kelar ekan, Ana shunday uslub bilan alohida yosh guruhlari uchun ham ayollar va erkaklar nisbati aniqlanadi. Ushbu ko'rsatkich orqali ma'lum hudud jami aholisining va yosh guruhlari (0-9,10-19, 20-29...) jinsiy tarkibi o'rganiladi.

Aholi jins tarkibi uch asosiy omil ta'sirida shakllanadi:

1) yangi tug'ilganlardagi jinsiy nisbat;

2) O'limdagi jinsiy farq;

3) Aholi migratsiyasidagi jinsiy farq.

Aholining yosh tarkibi-ijtimoiy, iqtisodiy va demografik jarayonlarni o'rganish maqsadida aholining yosh guruhlarga bo'linishidir. Aholi yosh guruhlari va demografik jarayonlar o'zaro uzviy bog'liq holda shakllanadi. Aholi tarkibida yoshlar (0-9,10-19, 20-29 yosh) salmog'ining yuqoriligi nikoh va tug'ilish kabi demografik jarayonlarga ijobiy ta'sir etadi. Ayni paytda tug'ilish yuqori bo'lgan hududlarda bolalar, yoshlar salmog'i yuqori bo'ladi. Tug'ilish darajasi past bo'lgan hollarda esa aholi tarkibida qariyalar (60 yosh va undan yuqori) salmog'i yuqori va o'lim hollari ko'proq sodir bo'ladi. Demografik nuqtai-nazardan yondashganda aholining bugungi yosh tarkibi, kechagi aholi takror barpo bo'lishining natijasi va kelajakdagi demografik rivojlanishning asosi bo'lib xizmat qiladi.

Aholi yosh tarkibini o'rganganda aholining alohida har bir yoshlarga (0,1,2,3,4,5....100 va undan ortiq) besh yillik yosh guruhlarga (10-14,15-19...) va uch yirik-guruhlarga (0-14, 15-59, 60 va undan yuqori) ajratiladi.

Aholi yosh tarkibi demografiyada asosiy o'rganish ob'ekti sifatida o'z kelib chiqish va rivojlanishiga ega. Ushbu rivojlanishni quyidagi yo'nalishlarga ajratish mumkin.

a) alohida yosh guruhlari va ularning nisbatlarini statistik tahlili;

b) aholi yosh tarkibining shakllanish qonuniyatlari va ularning demografik rivojlanishning omili sifatidagi o'rni;

v) aholi yosh tarkibi va ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarning o'zaro bog'liqligi.

Aholi sonining o'sib borishida uning yosh tarkibi asosiy omil hisoblanadi. XX asrning o'rtalarida iqtisodiy rivojlangan davlatlarda aholi takror barpo bo'lishi tug'ilish darajasining nisbatan pastligi va aholi umumiy tarkibida bolalar salmog'ining kamligi

bilan xarakterlanadi. Rivojlanayotgan davlatlarda esa ana shu davrda nisbatan yuqori tug'ilish va aholi tarkibida bolalar salmog'ining yuqoriligi xarakterli edi. Tug'ilish yuqori va uni nazorat etish darajasi past bo'lgan sharoitda aholining yosh tarkibi, aholi sonining o'sib borishiga bevosita ta'sir etadi.

XX asrning boshlarida shved olimi **G.Sundberg** tomonidan aholi yosh tarkibining uch turi ajratilgan:

1) Progressiv yosh tarkibi - aholi tarkibida bolalar (0-14 yosh) salmog'i yuqori bo'ladi va aholi o'sishiga olib keladi.

2) Statsionar yosh tarkibi - aholi tarkibida bolalar va qariyalar (60 yosh va undan yuqori) salmog'i deyarli teng bo'ladi, bunday yosh tarkibi aholi o'sishida asosiy omil bo'la olmaydi.

3) Regressiv yosh tarkibi – aholi umumiy sonida qariyalar salmog'i bolalarga nisbatan yuqori bo'ladi, aholi takror barpo bo'lishi qisqarib aholining qarish jarayoni ro'y beradi.

Aholining qarish jarayoni – tug'ilishning kamayib ketishi va aholi o'rtacha umr ko'rishi muddatining uzayishi hisobiga aholi tarkibida qariyalar (60 yosh va undan yuqori) salmog'ining oshib borishidir.

Aholining nikohda turish tarkibi – aholining jinsiy va yosh guruhlarining nikohda turish holati bo'yicha taqsimlanishidir.

Aholining oilaviy holati va tarkibi demografik jarayonlarga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi omildir.

Savol va topshiriqlar.

1. Aholining tarkib topish bosqichlarini tushuntiring.
2. Zamonaviy etnik jarayonlarga mamlakatlar bo'yicha izoh bering.
3. Aholi yosh tarkibi deganda nima tushuniladi?

AHOLINI DEMOGRAFIK TAHLIL QILISH

REJA:

1. Demografiya fanining shakllanishi.
2. Demografik strukturalar va jarayonlar
3. Demografik koeffitsientlarni hisoblash.

Adabiyotlar.

1. Bo'rieva M. "Demografiya asoslari" Toshkent, O'zMU 2002 y. Ma'ruzalar matni.
2. Asanov G. Sotsial iqtisodiy geografik lug'at. Toshkent, "O'qituvchi" 1990 y.
3. internet sayt: [www. wgeo. ru](http://www.wgeo.ru)
www. geografiya. ru
4. Kvasha A. "CHto takoe demografiya?" Moskva, "Mysl" 1989 y.

Tayanch so'z va iboralar:

demografik statistika – aholining demografik rivojlanishini matematik usullarda o'rganadigan soha.

demografik strukturalar – aholining yosh, jins, nikoh, oila kabi tarkibiy qismlarini tashkil qiluvchi tizimlar.

demografik jarayonlar – aholi o'rtasidagi tug'ilish, o'lim, nikohga kirish, ajralish kabi uzluksiz sodir bo'ladigan jarayonlar.

demografik koeffitsientlar – aholi o'rtasida sodir bo'layotgan demografik jarayonlarning statistik ko'rsatkichlari.

o'rtacha aholi soni – muayyan hududda istiqomat qiluvchi aholining ma'lum davrlar oralig'idagi o'rtacha miqdori.

“Demografiya” so'zini birinchi bo'lib frantsuz olimi Jan Klod Ashil Giyyar 1855 yilda Parijda chop etilgan “Inson statistikasi elementlari yoki qiyosiy demografiya” kitobida ishlatdi.

Jan Klod Ashil Giyyar 1799 yilda tug'ilgan. Statistika, pedagog, tabiiyotshunos bo'lgan bu odam, Parij Statistika va Botanika jamiyatlari asoschisi hamda aholi statistikasi bo'yicha bir qancha ishlarning muallifidir. Xususan A. Giyyar birinchi bo'lib (1853 yilda Bryusselda bo'lib o'tgan Xalqaro statistika kongressining birinchi sessiyasida) barcha mamlakatlar uchun kasalliklar va o'lim sabablarining yagona nomenklaturasini ishlab chiqishni taklif qildi. Bugungi kunda bu g'oya dunyoning barcha mamlakatlarida amalda qo'llanilmoqda.

Giyyar tomonidan qo'llanilgan “demografiya” so'zi asta-sekinlik bilan avvalo Frantsiyada tarqaldi. 1874 yilda Giyyarning kuyovi bo'lgan **Lui Adolf Bertillonning** “Frantsiyaning ko'rgazmali demografiyasi” asari nashr etildi. 1882 yilda bu so'z Xalqaro gigiena va demografiya kongressida atama sifatida rasmiy tan olindi. XX asr boshiga kelib esa Yevropada aholi statistikasi sinonimi sifatida keng tarqaldi. 1872 yilda Peterburgda bo'lgan Xalqaro Statistika kongressi munosabati bilan rus tiliga kirib keldi. Hozirgi kunda bu atama barcha mamlakatlarda keng qo'llanilmoqda. Xususan O'zbekistonda demografiya fani 20-asrning 60-yillaridan boshlab oliy o'quv yurtlarida o'qitila boshlandi.

Demografiya aholini o'rganishda turli usullardan foydalanadi. Masalan: tarixiy taqqoslash, statistik, eksperimental, sotsiologik, so'roq va aholi ro'yxatlarini tuzish.

Demografiya fanining asosiy vazifalari:

1. Demografik jarayonlar va ularning omillarini o'rganish.
2. Demografik bashoratlarni ishlab chiqish.
3. Demografik siyosat chora tadbirlarini ishlab chiqish.

Demografiyaning ilmiy yo'nalishlari:

1. Nazariy demografiya.
2. Statistik demografiya.
3. Tarixiy demografiya.
4. Etnik demografiya.
5. Iqtisodiy demografiya.
6. Hududiy demografiya.
7. Tahliliy demografiya.
8. Amaliy demografik tadqiqotlar.

Demografik strukturalar aholining, yosh, jins, professional va boshqa har xil sotsial qatlamlarining o'ziga xos xususiyatlarini qamrab olib, demografik statistika uchun asosiy manbalar hisoblanadi. Demografik strukturalarning hisob-kitobi vaqtga bog'liq bo'lib, doimiy ravishda o'zgarib turishi tabiiydir. SHuning uchun har bir davr yoki xududlar aholisi tahlil tahlil qilinar ekan. Ularning o'ziga xosligini doimo yodda tutish lozim. Bunday o'ziga xosliklar esa tabiiy sharoit, siyosiy ijtimoiy voqealar, aholining oila va nikohga bo'lgan munosabati va davlatlarning demografik siyosati kabilardir. Demografik strukturalar ichida avlodlar tushunchasi alohida ajratiladi. Avlodlar tushunchasi juda ham nisbiy ma'noda bo'lib, bu tushunchani yoshga nisbatan, turli guruhlar va bu guruhlarining

tutgan o'rniga qarab qo'llaniladi. Bir so'z bilan aytganda avlod tushunchasi ma'lum bir davr mobaynida turli hodisa va ijtimoiy voqelikka o'z ta'sirini ko'rsatuvchi guruhdir.

Aholi xayoti davomida ro'y berayotgan jarayonlar qanday qonuniyatlarga bo'ysunishi va qay tarzda ro'y berayotganligini aniqlash uchun demografik analizlar talab qilinadi. Dunyoda bir vaqtning o'zida tug'ilish, o'lim, nikohga kirish, ajralish, migratsiya kabi hodisalar ro'y beradi. Bunday jarayonlarning hisob-kitobini olib borish nihoyatda murakkab ish. Bunday jarayonlar ma'lum bir hududga nisbatan aniq uslublar bilan nisbiy ravishda analiz qilinadi. Demografik analizlar o'zining tarixiga ko'ra qadimiy davrlardan beri olib boriladi. Lekin ularning aniq bir usuli ishlab chiqilmagan va stixiyali ravishda olib borilgan edi. XI asrda Yevropada tarqalgan epidemiyalar va aholining keskin ravishda kamayib borishi ba'zi bir kishilarni bu muammo ustida ish olib borishiga majbur qildi. Aholining demografik tahlil qilishning birinchi usuli o'lim tablitsalari bo'lib, o'limni hisob-kitob qilish va tablitsalar tuzish usuli ingliz statistigi **Jon Graunt** tomonidan ishlab chiqilgan. 1665 yilda **Uilyam Petti** bilan hamkorlikda "O'limning tabiiy va siyosiy ahamiyati" degan risola chiqarib, aholi o'rtasida ro'y berayotgan o'limlar har tomonlama tahlil qilinishi va hisobga olinishini tushuntirib berdi. Keyingi davrlarda matematiklar Laplas, Eyler tomonidan kashf qilingan matematik usullar aholi o'rtasidagi o'limdan tashqari boshqa hodisalarni ham hisoblash imkonini yaratdi va shu tarzda demografik analiz usullari bunyodga keldi. Bu analizlar demografik koeffitsientlar deb yuritildi.

Demografik jarayonlar – tug'ilish, o'lim, nikohga kirish, ajralish kabilar analiz qilinarkan, ularni quruq statistik ma'lumotlar orqali aniqlab bo'lmaydi. SHuning uchun har bir jarayonning o'z koeffitsienti hisoblab chiqiladi. Bu koeffitsientlar har bir demografik jarayonning ming kishiga nisbatan miqdori hisoblanadi. SHuning uchun koeffitsientlar promilleda o'lchanadi.

Tug'ilish - ma'lum avlodlarni tashkil etuvchi aholi guruhidagi bola ko'rish jarayonidir. U asosan biologik hodisa, lekin unga ijtimoiy iqtisodiy voqea- hodisalar, kishilarning oila va tug'ilishga bo'lgan munosabati, nikoh va ajralishlar, shuningdek o'lim asosiy ta'sir ko'rsatuvchilardir. Tug'ilishning biologik asosi kishilarning pushtiligi, ya'ni nasl qoldirishga bo'lgan qobiliyatidir. Har bir ayolning farzand ko'rishga qobillik davri 15-49 yosh hisoblanadi. Bu davr ayollarning **reproduktiv davri** deyiladi. Tug'ilish tirik tug'ilgan bolalarni ifodalovchi jarayon bo'lib, bu kishilarning farzand ko'rishga bo'lgan munosabatiga bog'liqdir.

Tug'ilishning umumiy koeffitsienti formulasi:

$$T_n = \frac{N}{R} \cdot 1000$$

Bunda

n- tug'ilishning umumiy koeffitsienti.

N – hisoblanayotgan davrda tug'ilgan bolalar soni

T – hisoblanayotgan yil

R – hisoblanayotgan davrdagi aholining o'rtacha soni.

Tug'ilishning umumiy koeffitsientiga aholining yoshi va jinsiy tarkibi bevosita ta'sir ko'rsatadi. Tug'ilishning umumiy koeffitsienti bo'yicha aholini baholash mezonini demograf olimlar Urlanis, Borisov tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, o'rganilayotgan hudud yoki aholi guruhida tug'ilishning umumiy koeffitsienti 16%₀ dan kam bo'lsa tug'ilish darajasi past; 16-24 %₀ bo'lsa o'rta; 25-29%₀ bo'lsa yuqori; 40%₀ dan yuqori

bo'lsa juda yuqori hisoblanadi. Umumiy koeffitsientdan tashqari tug'ilishning maxsus va yig'indi koeffitsienti va shuningdek xususiy koeffitsientlari mavjud.

Tug'ilishning maxsus koeffitsienti – ma'lum erkak va ayollar guruhiga nisbatan ishlatilishi mumkin. Tadqiqotlarda asosan 15-49 yoshdagi ayollar guruhiga nisbatan ishlatiladi. Bunda har mingta 15-49 yoshdagi ayollarga nisbatan tug'ilgan bolalar soni aniqlanadi:

$$T_{F(15-49)} = \frac{N_{15-49}}{W} \cdot 1000$$

Bunda

F_{15-49} – tug'ilishning maxsus koeffitsienti.

N_{15-49} – hisoblanayotgan yildagi 15-49 yoshdagi ayollardan tug'ilgan bolalar soni

T – hisoblanayotgan yil

W – reproduktiv yoshdagi ayollar soni

Tug'ilishning xususiy koeffitsienti – tug'ilishni o'rganishdagi eng aniq koeffitsient bo'lib, ma'lum yosh guruhlaridagi tug'ilish darajasini ifodalaydi. Bu koeffitsient odatda har mingta 15-19, 20-24, 25-29, 30-34, 35-39, 40-44 va 45-49 yosh guruhidagi ayollarda tug'ilayotgan bolalar sonini aniqlashda qo'llaniladi va quyidagicha ifodalanadi:

$$T_{F_{x/u}} = \frac{N_{x/x} + u}{W} \cdot 1000$$

Bunda $F_{x/u}$ – tug'ilishning maxsus yosh guruhi bo'yicha koeffitsienti

$N_{x/x} + u$ – ma'lum yosh guruhidagi onalardan tug'ilgan bolalar soni.

T – o'rganilayotgan davr.

W – o'rganilayotgan yosh guruhidagi ayollarning o'rtacha soni.

Tug'ilishning yig'indi koeffitsienti tug'ilish darajasini eng aniq ifodalovchi koeffitsient bo'lib, davlatlar, ma'lum aholi guruhlaridagi tug'ilish darajasini ifodalashda qo'llaniladi. Hududlar bo'yicha tug'ilish darajasini taqqoslashda ham tug'ilishning yig'indi koeffitsienti qo'llaniladi. Tug'ilishning yig'indi koeffitsienti tug'ilishning yosh guruhlari koeffitsientlari yig'indisiga tengdir.

$$F_{yig'indi} = \sum_{15}^{49} u \cdot F_{x/x} + u$$

u – yosh guruhlari orasidagi davr (interval)

Tug'ilishning yig'indi koeffitsienti 4.0 dan yuqori bo'lsa – tug'ilish darajasi yuqori, 2.15 dan kam bo'lsa tug'ilish darajasi past hisoblanadi.

O'lim avlodlarning hayotdan ko'z yumish jarayonini ifodalaydi va qator omillar (endogen va ekzogen) ta'sirida sodir bo'ladi.

O'limning endogen omili insonning tabiiy qarish, shuningdek hayot tarzi va nasliy kasalliklar tufayli hayotdan ko'z yumishidir.

O'limning ekzogen omili esa turli epidemiyalar, urushlar, tabiiy ofatlar, baxtsiz hodisalarning insonni hayotdan mahrum qilishidir.

O'lim jarayonini ifodalashda quyidagi koeffitsientlardan foydalaniladi.

O'limning umumiy koeffitsienti:

$$T_m = \frac{M}{R} \cdot 1000$$

Bunda, **m** – o'limning umumiy koeffitsienti (promilleda ifodalanadi)

M – o'rganilayotgan davrdagi o'lganlar soni.

T – davr

R – o'rganilayotgan davrdagi aholining o'rtacha soni.

O'limning umumiy koeffitsientiga ham aholining yosh va jinsiy tarkibi bevosita ta'sir ko'rsatadi. Aholi tarkibida qariyalar salmog'ining ko'pligi o'limning umumiy koeffitsientining ko'tarilishiga olib kelishi mumkin. O'limni hisoblashda yosh guruhlari koeffitsientlaridan ham foydalaniladi. Bunda ham yuqoridagi umumiy koeffitsient formulasidan foydalanish mumkin, faqat bunda raqamlar o'zgaradi.

O'limning yosh guruhlari bo'yicha koeffitsienti yordamida har bir yosh guruhida sodir bo'layotgan o'lim hollari va omillari o'rganiladi va o'lim jadvali tuzishda foydalaniladi. Aholi guruhidagi o'lim jarayonini o'rganishda go'daklar o'limi, ya'ni bir yoshgacha (0-12 oy) bo'lgan bolalar o'limi ham ahamiyatlidir. CHunki, ko'p hollarda go'daklar o'limi bir muncha ko'proq bo'lib, aholi o'limining umumiy koeffitsientining yuqori bo'lishiga sabab bo'ladi. SHuning uchun ham go'daklar o'limi alohida hisoblanadi.

Go'daklar o'limi har 1000 ta tirik tug'ilgan bolalarga nisbatan, shu yoshda o'lgan go'daklar sonini bildiradi va promilleda ifodalanadi.

Bir yoshgacha o'lgan jami bolalar soni

----- • 1000
O'rganilayotgan davrdagi bir yoshgacha bo'lgan tirik tug'ilgan bolalar soni

Aholi o'lim darajasini o'rganishda onalar o'limini mukammal o'rganib borish zarurdir. Onalar o'limining tug'ilish darajasi yuqori, ijtimoiy iqtisodiy rivojlanishi nisbatan sust davlatlarda baland bo'lib, aholi o'lim ko'rsatkichlariga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Onalar o'limiga homiladorlikning oxirgi (28-haftadan keyin) hamda farzand tug'ilgandan keyingi (6 hafta) davrda sodir bo'lgan ayollar o'limi kiritiladi. Onalar o'limi har 1000 ta tuqqan ayolga yoki har 1000 ta tirik tug'ilgan bolalarga nisbatan hisoblanadi.

Aholining rivojlanishiga nikoh va uning koeffitsientlari ham muhim ta'sir ko'rsatadi. SHuning uchun ahomli o'rtasida nikohga kiruvchilar va nikohdagilar shuningdek ajralganlarning hisobini olib borish juda muhimdir. Bu koeffitsientlar ham promilleda ifodalanadi va ularning formulasi tug'ilish va o'lim koeffitsientlari formulasi shaklida bo'ladi.

Demografik koeffitsientlarni hisoblaganda o'rtacha yillik aholi sonidan foydalaniladi. Masalan: 1 yilning aholi soni keyingi yilning aholi soniga qo'shilib 2 ga bo'linadi.

Savol va topshiriqlar.

1. Demografiya tushunchasiga izoh bering.
2. Demografik jarayonlar deganda qanday jarayonlar nazarda tutiladi?
3. Demografik koeffitsientlarni misollar yordamida tushuntiring.

AHOLINING TAKROR BARPO BO'LISHI.

REJA:

1. Aholi tabiiy o'sishi.
2. Aholining takror barpo bo'lishi tushunchasi va uning koeffitsientlari.
3. Demografik o'tish kontseptsiyasi va uning bosqichlari.

Adabiyotlar.

1. Asanov G. Aholi geografiyasi. Toshkent, "O'qituvchi" 1987 y.
2. Asanov G. Sotsial iqtisodiy geografik lug'at. Toshkent, "O'qituvchi" 1990 y.
3. Bo'rieva M. Demografiya asoslari. Toshkent, O'zMU 2002 y.
4. Kvasha A. CHto takoe demografiya? Moskva, "Mysl" 1989 g.

Tayanch so'z va iboralar:

aholining tabiiy o'sishi – aholi o'rtasida muayyan davr ichida sodir bo'lgan tug'ilish va o'lim hodisalari o'rtasidagi farq.

aholi takror barpo bo'lishi – aholi tabiiy o'sishi natijasiga bog'liq ravishda avlodlarning almashinib borish jarayoni.

demografik o'tish kontseptsiyasi – aholi takror barpo bo'lishi jarayonini ifodalovchi ko'rsatkichlarning o'zgarib turishini izohlab beruvchi kontseptsiya.

Dunyo aholisi demografik jarayonlar asosida hisob-kitoblar qilinar ekan hududiy ravishda dunyo bo'yicha tug'ilish, o'lim va tabiiy ko'payish kabi demografik ko'rsatkichlar bir-biridan farq qiladi. YUqorida biz ularni hisoblash usullarini ko'rib o'tdik.

Aholining tabiiy o'sishi tushunchasi aholi o'rtasidagi tug'ilish va o'lim o'rtasidagi farqdir. Bu ko'rsatkich ham promilleda ifodalanadi va dunyo hamda mamlakatlarda aholi sonini hisoblashda umumiy tasavvurni beradi. Aholi tabiiy o'sishini muayyan davrlar bo'yicha ham hisoblash mumkin.

Uning formulasi quyidagicha

$$\text{Tabiiy o'sish}(\text{o'rganilayotgan davr}) = \text{Tug'ilish} - \text{o'lim} \cdot 1000$$

Aholining takror barpo bo'lishi jamiyat davomiyligini ta'minlovchi asosiy jarayon bo'lib, inson avlodining muntazam yangilanib turishidir. Tug'lishi va o'lim jaryonining doimiyligi tufayli avlodlar uzluksiz almashinib, holi takror barpo bo'laveradi. Aholining takror barpo bo'lishi tabiat va jamiyatda sodir bo'luvchi barcha voqea-hodisalar ta'sir ko'rsatadi.

Aholishunoslarning fikricha aholining takror barpo bo'lishi aholining uch asosiy harakatining, ya'ni tabiiy, hududiy va sotsial harakatlar yig'indisidir.

Aholi takror barpo bo'lishida uning tabiiy harakati tug'ilish, o'lim va ularning o'rtasidagi farq bilan ifodalanadi. Avlodlarning uzoq umr ko'rishi va tashqi muhit bilan doimiy aloqada bo'lishi uning demografik mayliga bog'liqdir.

Demografik mayl – alvodlarning ko'proq nasl qoldirishga bo'lgan xohishidir. Demografik maylning qay darajada bo'lishi ko'proq ijtimoiy iqtisodiy negizga ega ekanligi tasdiqlangan.

Hududiy (migratsion) harakat – aholi migratsiyasi, ya'ni kishilarning bir joydan ikkinchi joyga ko'chishi bilan bog'liqdir. Aholi migratsiyasi ham juda ko'plab sabablarga ega bo'lib, aholi rivojlanishiga alohida ta'sir ko'rsatuvchi omildir.

Sotsial harakat – aholining sifat jihatdan ya'ni ma'lumot darajasining o'sib borishi, ilm va malaka talab etadigan xizmat doirasida faoliyat ko'rsatishi, tibbiy bilimlardan xabardor bo'lishi kabilar tushunilib, bu omillar ham avlodlarning uzoq umr ko'rishi va nasl qoldirishiga ta'sir ko'rsatadi.

Aholi takror barpo bo'lishi demografik statistikada koefitsientlar asosida hisoblanadi. Bu hisob-kitoblarda ikkita koefitsient mavjud bo'lib bular aholi takror barpo bo'lishining brutto koefitsienti va aholi takror barpo bo'lishining netto koefitsientidir.

Aholi takror barpo bo'lishining brutto koefitsienti har bir ayolning reproduktiv davrida, o'rganilayotgan davrning tug'ilish darajasi saqlangan holatda nechta qiz bola ko'rishi mumkinligini aniqlaydi.

$$R = \delta \Sigma \cdot fx$$

Bunda

R – brutto koefitsientining ifodasi

δ – tug'ilganlarning umumiy miqdorida qiz bolalar salmog'i. (0,488)

fx – yosh guruhlari bo'yicha tug'ilish koefitsienti.

Σ – 15-49 yosh guruhlari tug'ilish koefitsientining yig'indisi.

Brutto koefitsientda o'lim hisobga olinmaydi.

Aholi takror barpo bo'lishining netto koefitsienti. Aholi takror barpo bo'lishining sof koefitsienti bo'lib, u avlodlar almashinuvi darajasini aniq ifodalaydi, chunki bu ko'rsatkichda tug'ilgan qiz bolalarning onasining yoshiga etgunga qadar yashab borganlari qisobga olinadi. Bunda o'lim hisobga olinadi. Uning formulasi quyidagicha.

$$R_0 = RL_x$$

R – brutto koefitsient.

L_x – onasining yoshigacha yashagan qizlar.

Agar netto koefitsient 0 dan katta bo'lsa, aholi soni o'sib boradi va kengaygan aholi takror bo'lishi deb ataladi. Netto koefitsient 0 ga teng bo'lsa aholi soni o'zgarmaydi va oddiy aholi takror barpo bo'lishi deb ataladi. Agar 0 dan kichik bo'lsa, aholi soni kamayishi kuzatiladi va qisqargan aholi takror barpo bo'lishi deb ataladi. Aholi takror barpo bo'lishida bu turlar davrlar chizig'ida bir-biri bilan almashib turadi. XX asrga kelib dunyo aholisining takror barpo bo'lishining turlari regional tarzda aniq namoyon bo'ldi va buni yuqorida keltirilgan jadvalda ko'rish mumkin. Aholi takror barpo bo'lishining bir turdan ikkinchisiga o'tishi demografik o'tish kontseptsiyasiga asosida tahlil qilinadi. Demografik o'tish kontseptsiyasi fanda birinchi marta frantsuz demografi L. Landri tomonidan 1903-1934 yillarda yaratilgan va uni demografik revolyutsiya deb atagan. 1945 yilda amerikalik demograf F. Noutstayn "demografik o'tish" iborasini taklif etadi.

XX asrning ikkinchi yarmiga kelib Yer yuzida bir qancha ijtimoiy iqtisodiy o'zgarishlar, xususan ilmiy- texnika revolyutsiyasi, "yashil inqilob", meditsina sohasida katta yutuqlarga erishish sodir bo'ldi. Oziq-ovqat masalasi va meditsina xizmati muammolarining birmuncha hal etilishi ba'zi mamlakatlarda aholi o'rtasida tug'ilishning keskin ko'payishiga sabab bo'ldi. Bu ayniqsa rivojlanayotgan davlatlarda 1960-70

yillarda aniq sezildi. Aholining qisqa muddatda keskin ravishda ko'payishi "demografik portlash" deb ataldi. Aholi takror barpo bo'lishining bir turdan ikkinchi turga o'tishi yaqqol kuzatila boshlandi. Demografik o'tish kontseptsiyasi bo'yicha bu - 4 ta bosqichda amalga oshadi.

Birinchi bosqich – Bu bosqich rivojlangan davlatlarda XX asr o'rtalarida kuzatildi. Unda aholi o'rtasida tug'ilish va o'lim hollari kamaya boshladi. Lekin o'lim tug'ilishga qaraganda juda tez sur'atda kamayadi. Ba'zi davlatlarda esa tug'ilish deyarli kamaymaydi. Natijada aholining tabiiy o'sishi juda yuqori darajada bo'ladi.

Ikkinchi bosqich – O'limning kamayish jarayoni davom etadi va kamayishi eng kulminatsion nuqtaga etadi. Tug'ilishning kamayish sur'ati esa jadallashadi. Natijada aholi tabiiy o'sishi sekinlasha boradi.

Uchinchi bosqich – Ushbu bosqichda yuqori bosqichlarda ro'y bergan tug'ilish va o'limning kamayishi, aholi o'rtacha umr ko'rish muddatining uzayishi natijasida aholi tarkibida qariyalar salmog'i ortib boradi va oddiy aholi takror barpo bo'lishi sodir bo'ladi.

To'rtinchi bosqich – o'lim darajasi yuqori bo'ladi. O'lim va tug'ilish koeffitsientlari tenglashadi. Demografik stabillashuv jarayoni tugallanadi.

Ayni vaqtda rivojlangan mintaqa davlatlarida ikkinchi va uchinchi bosqich kuzatilmoqda. Rivojlanayotgan mamlakatlarda esa birinchi bosqich davom etmoqda.

Savol va topshiriqlar.

1. Aholining tabiiy o'sishi tushunchasini izoholang.
2. Aholi tabiiy o'sishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarga misol keltiring.
3. Aholi takror barpo bo'lishining koeffitsientlariga izoh bering.
4. Demografik o'tish kontseptsiyasini tushuntiring.

DEMOGRAFIK TUSHUNCHALAR. DEMOGRAFIK SIYOSAT VA DEMOGRAFIK BASHORAT

Reja:

1. Demografik faollik va demografik tanglik.
2. Demografik portlash uning yuzaga kelish sabablari.
3. Demografik siyosat. Demografik bashorat.

Adabiyotlar.

1. Kuznetsov I. "Geografiya naseleniya i xozyaystva mira" Moskva "Drofa" 1990. Uchebник 10-klassa.
2. Kvasha A. "CHto takoe demografiya?" Moskva "Mysl" 1989 g.
3. Bo'rieva M. Demografiya asoslari. Toshkent, O'zMU 2002 y. Ma'ruzalar matni.
4. Asanov G. Sotsial iqtisodiy geografik lug'at. Toshkent, "O'qituvchi" 1990 y.
5. internet sayt: www.geografiya.ru
www.wgeo.ru

Tayanch so'z va iboralar:

dunyo aholisining o'sish tiplari – zamonaviy demografik jarayonlarning mintaqalar bo'yicha farqini izohlab beruvchi ko'rsatkichlar.

demografik vaziyat – muayyan hududdagi aholi tabiiy o'sishini ifodalovchi holat.

demografik portlash – Aholi tabiiy o'sishining juda yuqori ko'rsatkichga ega bo'lishi. XX asr ikkinchi yarmida rivojlanayotgan mamlakatlarda yuz bergan demografik vaziyat.

demografik bashorat – Ayni vaqtdagi tabiiy o'sish ko'rsatkichlariga asoslangan holda kelajakdagi demografik vaziyatni ilmiy bashorat qilish.

demografik siyosat – Hukumat tomonidan aholi tabiiy o'sishini yuqori yoki past darajaga keltirish uchun qabul qilinadigan chora-tadbirlar.

YUqorida ko'rib o'tilgan tushunchalar asosida dunyo aholisining rivojlanishi tahlil qilinsa, uning ko'payishi juda ko'p ijtimoiy iqtisodiy omillarga bog'liq ekanligi ma'lum bo'ladi.

Ayni omillarning asosiy turtki beruvchi kuch ekanligini hisobga olinsa aholi ko'payishining hududiy xususiyatlarini tahlil etishni taqozo qiladi.

Ayni vaqtda dunyo aholisi o'sishining 3 ta tipi mavjud. Bunday o'sish tiplari ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish qonuniyatlari asosida bir-biriga o'tib boradi.

O'sish tiplarining regional bo'linishi quyidagicha:

Aholi o'sishining tiplari	Ko'rsatkichlar			Regionlar
	Tug'ilish	O'lim	Tabiiy ko'payish	
An'anaviy	Juda yuqori	YUqori	Juda yuqori	Afrika
oralik	YUqori	Past	yuqori	Lotin Amerikasi, Osiyo, Avstraliya va Okeaniya
zamonaviy	Juda past	Past	Juda past	Yevropa, AQSH, Kanada

Jamiyatning iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanish qonuniyatlariga asosan aholining o'sish tiplari an'anaviydan zamonaviyga qarab o'zgaradi. Bunday o'sish hozirgi vaqtda ba'zi millatlarning qarishi va yo'qolishiga olib kelishi mumkin. Ishlab chiqarish munosabatlariga bog'liq holda aholi sonining tabiiy o'sishi yuqori yoki past bo'ladi. Afrikada aholi sonining o'sishi yillik 3% ni tashkil qilsa, Yevropada bu ko'rsatkich 0,2% dan ham past.

Demografik o'tish kontsepsiyasi bosqichlarining almashinib kelishi va uning hozirgi kunda dunyo mamlakatlarida notekis kechayotganligi dunyo mamlakatlarida aholi tabiiy ko'payishining ikki turini hosil qildi. Bu tug'ilish va o'lim o'rtasidagi farqqa nisbatan qo'llaniladigan demografik tushunchalar bo'lib, tabiiy o'sish har ming kishiga nisbatan 12 kishidan kam bo'lsa, aholi demografik tanglik, agar tabiiy o'sish har ming kishiga 12 kishi va undan yuqori bo'lsa aholi demografik faollik holatida deb tushuniladi. SHunga ko'ra demografik vaziyatni aholi takror barpo bo'lishi nuqtai nazaridan tavsiflaganda tug'ilish va o'limning, binobarin tabiiy o'sishning past yoki stabil darajada ekanligi nazarda tutilib "demografik qish" iborasi qo'llaniladi. Tug'ilishning yuqori darajasi va o'limning past darajasi, tabiiy o'sishning yuqori darajasi kuzatilganda "demografik bahor" iborasi ishlatiladi. Ana shu ikkinchi ibora demografik portlash

tushunchasini beradi. Aholi takror barpo bo'lishining birinchi tipi uchun depopulyatsiya xarakterlidir. Bunday hollarda davlat tug'ilishni ko'paytirish choralari ko'radi.

Dunyo aholisi Byurosi ma'lumotlariga ko'ra 1998 yil davomida dunyo bo'yicha tug'ilishning umumiy ko'effitsienti o'rtacha 23%₀ ni tashkil etdi, shu jumladan rivojlanayotgan davlatlarda 26, rivojlangan davlatlarda 11%₀ ni tashkil etgan. Aholi takror barpo bo'lishining turli tiplari bo'yicha mintaqalar kesimida aniq ma'lumotlar ko'rsatadiki, yuqoridagi ko'rsatkich shunga mos ravishdagi ko'effitsientlar bilan taqqoslaganda Yevropaga nisbatan SHimoliy Amerikada 1,4 marta, Osiyoda 2,3 marta Lotin Amerikasida (Karib havzasini qo'shganda) 2,5 marta va Markaziy Afrikada 4,6 marta yuqoridir. Tug'ilish ko'rsatkichlari bo'yicha faqat qit'alar emas, ulardagi davlatlar o'rtasida ham farq mavjud.

Osiyoda tug'ilishning umumiy ko'effitsienti 26%₀ ni, jumladan Ummon va YAmamda eng yuqori (44%₀) YAponiyada eng past (10%₀). Xuddi shunday holat Afrikada ham kuzatilib, u erda tug'ilishning umumiy ko'effitsienti 40%₀ ga teng. Bu ko'rsatkich Mali va Angolada eng yuqori (51%₀), Mavritaniyada eng past (17%₀).

Tug'ilishning umumiy ko'effitsienti sobiq Ittifoq hududida ham rang-barangdir. 1998 yilda bu Rossiya, Ukraina, Latviya, Estoniya va Belarusda 10%₀ dan oshmadi. Litva, Gruziya, Armaniston, Moldova va Qozog'istonda 15%₀, Ozarbayjonda 20%₀. O'rta Osiyo mamlakatlarida bu ko'rsatkich 22-26%₀ ga etdi.

1998 yilda dunyo aholisi tug'ilishining yig'indi ko'effitsienti 2,9 ni tashkil etdi. Tug'ilishning pasayish tendentsiyasi – umumiy qonuniyatga aylandi; ikki yil davomida (1997-1998) dunyo bo'yicha 3 promillega pasaydi. Ayni vaqtda tug'ilishning yig'indi ko'effitsienti rivojlanayotgan mintaqada 3,3 ga etdi, rivojlangan mintaqada esa 1,6 dan oshmaydi. Bu ko'rsatkich Yevropa bilan taqqoslaganda SHimoliy Amerikada 1,4 marta, Osiyoda 2 marta, Lotin Amerikasida (Karib havzasi bilan) 2,1 marta, Afrikada 4 marta, jumladan SHarqiy Afrikada 4,3 marta, Markaziy Afrikada 4,6 marta yuqori. Sobiq Ittifoq davlatlarida tug'ilishning yig'indi ko'effitsienti Ukraina, Belarus va Estoniyada 1,3 dan oshmaydi. Rossiya va Latviyada 1,2 ni yoki har 100 ayolga reproduktiv davridagi bolalar soni 120-130 taga to'g'ri keladi, vaholanki oddiy aholi takror barpo bo'lishida bolalar soni 210 tadan kam bo'lmasligi kerak.

O'lim ko'effitsienti ham qit'alar va mamlakatlar bo'yicha turlichadir. 1998 yilda o'limning umumiy ko'effitsienti Afrikada 15%₀ni, jumladan SHarqiy Afrikada 18%₀, G'arbiy va Markaziy Afrikada 16%₀ ni, Lotin Amerikasida 7 %₀, SHimoliy Amerika va Osiyoda 8 %₀, Yevropada 1%₀ ni, ayni vaqtda SHarqiy Yevropada 13%₀ ni tashkil etdi.

Sobiq Ittifoq mamlakatlarida 1998 yilda eng yuqori o'lim ko'rsatkichi Ukrainada kuzatildi (15%₀), undan keyingi o'rinda Rossiya va Latviya (14%₀), Belarus va Estoniya (13%₀), Moldova va Litva (12%₀), Qozog'iston (10%₀) turadi. 10%₀ dan past ko'rsatkich Tojikiston, O'zbekiston, Turkmaniston, Armaniston, Ozarbayjon va Gruziyada kuzatilgan. Bu hisob-kitoblar nisbiydir.

Umumiy ko'effitsientdan farqli ravishda o'lim jadalligini go'daklar o'limi ko'effitsienti aniq ko'rsatib beradi. Xaqli ravishda bu ko'effitsientni jamiyat taraqqiyotining asosiy omillaridan biri deb hisoblaydilar va aynan shu ko'rsatkich bo'yicha mamlakatdagi sog'liqni saqlash tizimining rivojlanishi haqida xulosa chiqaradilar. Dunyo aholisi Byurosi ma'lumotlariga ko'ra, 1998 yilda tug'ilgan har 1000 ta go'dakdan 1 yil davomida 58 tasi vafot etgan, jumladan rivojlanayotgan mintaqada – 64, rivojlangan mintaqada esa – 8 taga etgan. Bu ko'rsatkich Afrikada 91%₀, xususan SHarqiy Afrikada 104 %₀, Markaziy Afrikada 103%₀ ni tashkil etadi, undan keyingi

o'rinda Osiyo 57%, Lotin Amerikasi 36%, Yevropa 10%, SHimoliy Amerika 7% ni tashkil etadi.

Sobiq Ittifoq davlatlari o'rtasida go'daklar o'limi Estoniya va Litvada nisbatan past (10%), ulardan keyin Belarus, Armaniston, Ukraina, Latviya, Rossiya va Gruziyada (12%). Ozarbayjon, Moldova, Qozog'iston, O'zbekiston va Qirg'izistonda 19-28%, ayniqsa Tojikiston 32% va Turkmanistonda 42% bo'lib ancha yuqoridir.

Aholining tabiiy o'sishi tahlil qilinganda 1998 yilda dunyo bo'yicha tabiiy o'sish har 1000 kishiga o'rtacha 14% ni tashkil etgan, jumladan rivojlangan mintaqada 1%, rivojlanayotgan mintaqada 17% ga etgan. Qit'alar o'rtasida tabiiy o'sishning yuqoriligi bo'yicha Afrika ajralib turadi (25%), ayniqsa Markaziy Afrika (30%), G'arbiy Afrika (29%) alohida o'ringa egadir. Ulardan keyin Lotin Amerikasi va Karib havzasi (18%), Osiyo (15%) turadi, past ko'rsatkich SHimoliy Amerikada (6%), manfiy ko'rsatkich esa Yevropada, ayniqsa SHarqiy Yevropada (-4%) kuzatiladi. 1998 yilda Sobiq Ittifoq davlatlarida depopulyatsiya Ukraina va Latviyada (-6%), Rossiyada (-5%), Belarus va Estoniyada (-4%), Litvada (-1%) kuzatildi. Tug'ilishning kamayib borish tendentsiyasiga qaramasdan, kengaygan aholi takror barpo bo'lishini ta'minlovchi demografik holat O'rta Osiyo davlatlariga xosdir.

“Demografik portlash” iborasi XX asrning 70-yillarida keng qo'llanila boshlandi. Xitoy, Hindiston, Janubiy-sharqiy Osiyo mamlakatlari, ba'zi Afrika mamlakatlarida tug'ilish darajasining nihoyatda yuqoriligi kuzatildi. Ikkinchi jahon urushidan keyin ko'plab davlatlar mustaqillikka erishib, xalqaro tashkilotlar ko'magida o'z aholisining hayot darajasini ko'tarish chora-tadbirlari ko'rdilar. Bolalar o'limi keskin kamaydi, kishilar yashash muhitidagi sanitariya holati yaxshilandi. Osiyo va Lotin Amerikasi davlatlari hukumatlari BMT ning oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi muammolari bo'yicha qo'mitalari yordamida qishloq xo'jaligi ekinlari hosildorligini bir necha barobarga ko'tarishga erishdilar. Bu hodisa “yashil revolyutsiya” nomini oldi. BMT ning maorif, ilm-fan va madaniyat masalalari bo'yicha qo'mitasi YUNESKO rivojlanayotgan mamlakatlarda bolalarni o'qitish tizimini yaratishga erishdi. Bu tadbirlarning hammasi aholi o'limiga sabab bo'luvchi omillar ta'sirini kamaytirdi, janubiy mintaqada aholining ijtimoiy va tabiiy istiqomat muhitini kengaytirdi. Demografik portlash kishilik jamiyatining yutuqlari evaziga sodir bo'ldi va bunday hodisa yuz bergan mamlakatlarda yangi muammolarni keltirib chiqardi. Endilikda bu mamlakatlar aholisining rivojlanishini tartibga solish tadbirlarini o'tkazmoqda va tadbirlar demografik siyosat deb ataladi.

Demografik siyosat ya'ni hukumatning tug'ilish jarayoniga ta'sir ko'rsatishi zarur ekanligi dunyoning barcha mamlakatlarida – demografik vaziyat va aholining ko'payish darajasi qanday ekanligidan qat'iy nazar tan olingan. Demografik siyosatning asosiy maqsadi ayni vaqtda mamlakatda mavjud demografik jarayonlarni o'zgartirish yoki qo'llashdir.

Demografik vaziyatga bog'liq holda demografik siyosatning 2 tipi mavjud: tug'ilishni ko'paytirishga qaratilgan (bu – asosan rivojlangan mamlakatlarga xos) va tug'ilishni pasaytirishga qaratilgan (rivojlanayotgan davlatlarga xos). Demografik siyosatni amalga oshirish ko'p hollarda ahloqiy-ma'naviy, shuningdek moliyaviy etishmovchilik kabi qiyinchiliklarga duch keladi.

1953 yilda Oilani Rejalashtirish Xalqaro Federatsiyasi tashkil etildi. Oilani rejalashtirish dasturlari ishlab chiqilib tug'ilishni kamaytirishga qaratilgan turli choralar qo'llanila boshlandi.

Demografik siyosat 3 uslubda o'tkaziladi:

1. Iqtisodiy

2. Ma'muriy – huquqiy.

3. Ijtimoiy – psixologik.

Iqtisodiy uslub asosan tug'ilish darajasi pasayib ketgan aholi takror barpo bo'lishi aholi ko'payishini ta'minlay olmagan hollarda qo'llaniladi. Bu uslubda davlat tomonidan homilador, yosh bolali va ko'p bolali ayollarga turli imtiyozlar beriladi, ko'p farzandli oilalarga iqtisodiy yordam ko'rsatiladi. SHuningdek turli iqtisodiy rag'batlantirish usullari qo'llaniladi. Ma'muriy – xuquqiy uslub tug'ilishni ko'paytirish yoki kamaytirishga nisbatan birday qo'llanilishi mumkin. Masalan abortni ma'n etish yoki nikoh yoshini ko'tarish, bolalar sonini cheklash, oilaviy munosabatalarda tomonlar xuquqlarini qonun nazoratiga olish va h.k.

Ijtimoiy – psixologik usul aholini demografik tarbiyalash deb ham ataladi. Bunda aholi, ayniqsa yoshlar o'rtasida oila va farzandga bo'lgan munosabatlar targ'ib etiladi. Ommaviy axborot vositalari orqali aholining demografik mayliga ta'sir ko'rsatish mumkin.

Dunyo mamlakatlarida demografik siyosat turlicha natijalarga erishmoqda.

Masalan Xitoyda "bir oilaga bir bola" shiori ostida o'tkazilayotgan demografik siyosat qat'iy ma'muriy choralar qo'llash usuli bilan o'tkazilgani uchun yaxshi natijaga erishildi. Natijada Xitoyda tug'ilish darajasining o'rtachasi dunyonikidan ham past ko'rsatkichga egadir. Lekin Hindistonda aholi sonini tartibga solish siyosati muvaffaqiyatsizlikka uchraganligi uchun uning aholisi to'xtovsiz ko'payib bormoqda. Ayni vaqtda uning aholisi 1 mlrddan oshib ketdi.

Demografik bashorat ma'lum hudud aholisining soni, tarkibi va demografik vaziyati istiqbolini ilmiy asoslangan holda oldindan aniqlash tushuniladi. Demografik bashorat shunisi bilan muhimki, u iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyot yo'nalishini belgilab beradi.

Demografik bashorat – bashorat etilayotgan davrga qarab qisqa muddatli, o'rta muddatli, uzoq muddatli bo'ladi.

Qisqa muddatli demografik bashorat 5 yilga mo'ljallangan bo'lib, unda aniqlik darajasi yuqori bo'ladi.

O'rta muddatli demografik bashoratlar 30 yilgacha bo'lgan davr uchun hisobga olinadi. Bu bashoratlarda aholining tug'ilish va o'lim jarayonlari, aholi migratsiyasida sodir bo'lishi mumkin bo'lgan o'zgarishlar ilmiy asosda o'rganiladi va bashorat tuzishda hisobga olinadi.

Uzoq muddatli demografik bashoratlar 30-60 yilga mo'ljallanadi. Bunday bashoratlar aholi tug'ilishi va o'limining kelajakdagi o'zgarishlari haqidagi gipotezalarga asoslanadi.

Regionlar bo'yicha asosiy demografik ko'rsatkichlar va bashoratlar

1975-2015 yy.

(Kvasha A.YA., Iontseva V.A. bo'yicha)

Regionlar	Aholi soni (mln)	O'rtacha umr davri	SHahar aholisi %	YOsh guruhlarining aholi sonidagi ulushi %	
				15 yoshgacha	65 yosh va undan katta
Dunyo bo'yicha					
1995	5759	64,7	45,2	31,9	6,5
2015	7609	70,2	55,6	27,1	7,8
Rivojlangan davlatlar					

1995	1224	74,6	74,2	20,9	12,9
2015	1366	77,5	80,8	19,5	15,4
Rivojlanayotgan davlatlar					
1995	4515	62,4	37,2	34,9	4,8
2015	6242	68,6	50,1	28,9	6,2
Afrika					
1995	744	53,0	34,7	44,8	3,1
2015	1265	61,1	47,6	40,0	3,3
Lotin Amerikasi					
1995					
2015	482	68,0	74,2	33,8	5,1
	637	72,0	81,8	26,4	7,1
SHimoliy Amerika					
1995					
2015	292	76,1	76,4	21,8	12,6
	341	78,8	82,2	19,0	14,4
Osiyo					
1995	3408	64,8	31,2	32,2	5,4
2015	4461	71,1	47,3	25,5	7,3
Yevropa					
1995	516	75,2	75,0	19,0	14,1
2015	540	78,0	81,6	18,2	16,8

Savol va topshiriqlar.

1. Demografik o'sish tiplarini ta'riflang.
2. Demografik vaziyatlarning kelib chiqishini tavsiflang.
3. Demografik rivojlanishning regional farqlarini izohlang?
4. Demografik siyosat usullarining qo'llanish holatlarini ta'riflang.
5. Demografik bashoratning ahamiyati nimada?

DUNYO AHOLISINING JINS VA YOSH TARKIBI. OILA DEMOGRAFIYASI

Reja:

1. Dunyo aholisining rivojlanishi .
2. Dunyo aholisining yosh tarkibi.
3. Dunyo aholisining jinsiy tarkibi.
4. Oila demografiyasi.

Adabiyotlar.

1. Kuznetsov I. "Geografiya naseleniya i xozyaystva mira" Moskva "Drofa" 1990. Uchebnik 10-klassa.
2. Kvasha A. "CHto takoe demografiya?" Moskva "Mysl" 1989 g.
4. Asanov G. Sotsial iqtisodiy geografik lug'at. Toshkent, "O'qituvchi" 1990 y.
5. internet sayt: www.geografiya.ru

www.wgeo.ru

Tayanch iboralar:

aholining yosh tarkibi – aholi o'rtasidagi turli yosh guruhlarini birlashtiruvchi tizim.

Aholining jins tarkibi – aholi o'rtasida jinslarning miqdoriy tafovutini ko'rsatuvchi tushuncha.

Oilaning vazifalari – erkak va ayolga nikoh ittifoqi yuklaydigan vazifalar.

Uy xo'jaligi - aholining ijtimoiy holatini aniqlashda yordam beruvchi tushuncha.

Eramizdan oldingi 8 ming yillikdan to eramizning 15 asriga qadar Yer yuziaholisi kam sonli bo'lgan va son jihatdan sekin o'sgan. Eramizdan 3-2 ming yil oldin dunyo aholisining soni 50 mln, eramiz boshida 250-270 mln kishi bo'lgan. Bu davr uchun tug'ilish va o'limning yuqori koeffitsientlari xarakterli bo'lib, tug'ilish 40-45%₀ ni, o'lim 30-35%₀ ni tashkil etgan. Natijada aholiining tabiiy o'sishi past darajada bo'lgan. Bu hodisa meditsinaning taraqqiy etmaganligi, turmushdagi yomon sanitariya-gigiena sharoiti, shuningdek tez-tez yuz berib turgan epidemiyalar va ochlik bilan bog'liq bo'lgan. Binobarin aholi soni butunlay o'smagan davrlar (200-400 yy, 1200-1300 yy), 1300 yildan 1400 yilgacha bo'lgan davrda esa aholi soni o'lat epidemiyasi tufayli 4 martaga kamaygan. 1000 yilga kelib dunyo aholisi 275 mln, 1500 yilga kelib 446 mln, 1800 yilga kelib 906 mln, 1900 yilda 1608 mln, 1970 yilda 3698 mln, 1990 yilda 5292 mln kishiga etdi. Ayni vaqtda 6 mlrddan oshib ketgan. Dunyo aholisining o'sishi XX asrda juda jadallashdi. 3 mlrddan 4 mlrdga etguncha 15 yil, 4 dan 5 mlrdga etguncha 12 yil, 5 dan 6 mlrdgacha 10 yil o'tdi.

Dunyo aholisining ko'payishiga uning yosh va jins tarkibi ta'sir ko'rsatadi. SHuning uchun dunyo aholisining yosh va jins tarkibini o'rganish tug'ilish va o'lim darajasining ko'rsatkichlarini tahlil qilishga yordam beradi.

Aholining yosh va jins tarkibini ko'rsatish uchun uni yosh va jins piramidasi shaklida tasvirlash qabul qilingan.

Jinslar disproportsiyasi hozirgacha batamom o'rganilmagan, lekin har holda ba'zi mamlakatlardagi erkak yoki ayollar sonining ortiqchaligini tushuntirish mumkin. Dunyo bo'yicha ham va ba'zi mintaqalar bo'yicha ham o'g'il bolalarning qiz bolalardan ko'pligini ta'kidlash mumkin. Bu hol o'g'il bolalarning dunyo bo'yicha qiz bolalardan ko'ra 4 millionta ko'p tug'ilishi bilan tushuntiriladi. Mehnat yoshi guruhlarida shunday ortiqlik dunyo bo'yicha saqlanib turadi, lekin mintaqalarning ko'pchiligida bu ko'rsatkich ayollarning ortiqqligi bilan almashadi. Keksa yoshlilar guruhi bo'yicha esa dunyoning barcha mintaqalarida ayollarning ortiqqligi kuzatiladi. MDH da ayollarning erkaklardan keskin darajada ortiqqligi qayd qilingan (16.5 mln). MDH mamlakatlaridagi ayollarning uzoq yashashi va birinchi jahon, grajdanlar shuningdek ayniqsa ikkinchi jahon urushining ta'siri bilan tushuntiriladi. Xorijiy Yevropada ham aynan shunday omillar ta'siri seziladi va Irlandiya hamda Islandiyadan tashqari hamma davlatlarda ayollar soni ortiqdir. Ayniqsa bu Avstriya va Germaniyada yuqori darajada. Xorijiy Osiyo ayniqsa erkaklar soni ortiqroq. Bundan faqat YAponiya, Indoneziya, Myanma, Yaman, Isroil va Kipr davlatlari istisnodir.

Ayollari eng ko'p mamlakatlar.(har 100 erkakka to'g'ri keladigan ayollar soni)

- 1. Latviya -117**
- 2. Ukraina – 115**
- 3. Belorussiya – 115**
- 4. Estoniya – 115**
- 5. Kabo-Verde – 114**
- 6. Rossiya – 114**

Dunyo mamlakatlarida jinslar farqini tahlil qilinganida jinslar bo'yicha o'rtacha umr davri ham hisobga olinishi kerak. Ayni vaqtda rivojlangan davlatlarda ayollarning o'rtacha umr davri uzayib bormoqda. O'rtacha umr davrining uzunligi bo'yicha jinslardagi farq etakchi davlatlarda quyidagicha:

№	Davlatlar	ayollar	erkaklar
1	YAponiya	83	76
2	Frantsiya	82	75

3	SHveytsariya	82	76
4	Kanada	81	75
5	Avstraliya	81	75

Erkaklar son jihatdan Janubiy va SHarqiy Osiyoda ancha yuqoridir (Hindistonda 24 mlnga, Pokistonda 4,5 mlnga Xitoyda 31 mlnga). Erkaklar sonining ortiqligi shuningdek Janubiy Osiyodagi arab-musulmon davlatlari uchun xarakterlidir. Bu ko'p asrlar davom etgan jamiyat va oiladagi ayollar huquqsizligi oqibatidir. Ayollar o'limining ortiqligi va salomatligining yomonligi erta nikoh va ko'p tug'ish, to'g'ri ovqatlanmaslik hamda ish oiladagi og'ir mehnat bilan izohlanadi. Dunyo aholisi tarkibidagi ijtimoiy o'zgarishlarning jinsiy tarkibga ta'siri endigina boshlanmoqda. Afrika mamlakatlarida jinsiy tarkibdagi farqlar juda sezilarli emas, ko'p mamlakatlarda ko'p mamlakatlarda ayollar va erkaklar soni tengdir. SHunga qaramay shimoliy, ya'ni arab mamlakatlarida ayollar sonining ortiqligi kuzatiladi. SHimoliy Amerikada ko'p vaqt davomida yangi kolonizatsiya va immigrantlar ko'p keladigan mintaqa sifatida erkaklar soni ortiqligi xarakterli bo'lib turdi. Lekin keyingi vaqtlarda avvalo AQSH da keyin XX asrning 70 yillirida Kanadada ayollar sonining ortib borishi kuzatildi. Ayniqsa bu katta yoshdagilar tarkibida seziladi. Lotin Amerikasida Afrikadagi singari ayollar soni erkaklar soni bilan teng. Avstraliyada ham immigrantlarning ommaviy kirib kelishi kuzatiladigan mamlakat sifatida xuddi Kanadadagi kabi XX asrning 70 yillariga qadar erkaklar sonining ortiqligi kuzatildi, keyinchalik ayollarning soni birmuncha ortdi. Rivojlangan mamlakatlarda qishloq hududlarda erkaklar soni, shaharlarda esa ayollar soni ortiqroq, rivojlanayotgan mamlakatlarda esa aksincha.

Dunyo mamlakatlari va mintaqalari bo'yicha ayollar va erkaklar sonidagi tafovutlar

Erkaklar ayollardan ortiq bo'lgan mamlakatlar	Ayollar erkaklardan ortiq bo'lgan mamlakatlar	Ayollar va erkaklar soni teng mamlakatlar	Mintaqalar bo'yicha ayollar va erkaklar nisbati (har 100 ayolga nisbatan erkaklar soni)
OSIYO			1. Yevropa -96 2. Osiyo – 105 3. Afrika – 99 4. AQSH va Kanada – 95. 5. Lotin Amerikasi – 100 6. Avstraliya va Okeaniya – 101. Dunyo bo'yicha – 102
1. Xitoy 2. Hindiston 3. Bangladesh 4. Janubiy SHarqiy Osiyo davlatlari 5. Pokiston 6. Afg'oniston 7. Eron 8. Iroq 9. Arab mamlakatlari 10. Koreya Resp. 11. Turkiya 12. YAqin SHarq davlatlari	1. O'rta Osiyo davlatlari 2. Kavkazorti davlatlari 3. YAponiya 4. Vetnam 5. Indoneziya 6. Bruney 7. KNDR YEVROPA DAVLATLARI-NING BARCHASI.	1. Mo'g'uliston. 2. Myanma. 3. Papua-YAngi Gvineya	
AFRIKA			
1. Misr 2. Liviya 3. Tunis	6 davlatdan tashqari barchasi	1. Marokash	

4. Sudan 5. Kot'd Ivuvar		
AMERIKA		
1. Kuba 2. Gaiti 3. Panama 4. Kolumbiya 5. Venesuela 6. Peru 7. Boliviya 8. Paragvay	1. AQSH 2. Kanada 3. Argentina 4. CHili 5. Surinam	1. Braziliya 2. Urugvay 3. Meksika
AVSTRALIYA		
	1. YAngi Zelandiya	AVSTRALIYA ittifoqi

Aholining yosh tarkibini aniqlashda muhim ko'rsatkich bu – mediana yoshidir. Mediana yoshi alohida belgilangan muayyan yoshdir. Ushbu yosh asosida butun aholi yoshi bo'yicha ikki guruhga bo'linadi, birinchi guruh bu yosh darajasidan katta, ikkinchi guruh undan kichik bo'ladi.

Mediana yoshi XX asr o'rtalarida dunyo regionlari bo'yicha quyidagicha bo'lgan.

Regionlar	Mediana yoshi	regionlar	Mediana yoshi
Sobiq SSSR	29.3	SHimoliy Amerika	28.9
Xorijiy Yevropa	32.5	Lotin Amerikasi	19.1
Xorijiy Osiyo	21.2	Avstraliya va Okeaniya	25.5
Afrika	17.8	Butun dunyo	22.9

Aholining yosh strukturasi ko'p jihatdan aholining ishlab chiqaruvchi qismi – mehnat resurslarini aniqlab beradi. SHuningek aholining mehnatga yaroqli va yaroqsiz guruhlarini aniqlash ham muhimdir. Bu ko'rsatkich demografik yuklama deb ataladi. Dunyo bo'yicha o'rtacha 100 ta mehnatga yaroqli kishi o'z mehnati bilan 70 nafar yosh bola va nafaqaxo'rni ta'minlaydi. Rivojlanayotgan davlatlarda bu ko'rsatkich qisman 100 taga 100 tani tashkil etadi. YAponiyada esa bu 100 taga 41 tani tashkil qiladi. Rossiya, Belarus, Ukraina, Boltiqbo'yi davlatlarida demografik yuklama dunyo o'rtachasiga to'g'ri keladi.

**Ba'zi EIH mamlakatlarida qariyalarning iqtisodiy faoliyatdagi ishtiroki
(O. Oskolkova bo'yicha, 1999)**

	yillar	Erkaklar %		Ayollar %		Aholi miqdoridagi qariyalar salmog'i %	
		55-64	65 va yuqori	55-64	65 va yuqori	55-64	65 va yuqori
Buyuk Britaniya	1970	91,3	20,2	39,3	6,4	63,9	11,7

Germaniya	1985	66,4	7,6	34,1	3,2	49,7	4,9
	1970	82,2	19,9	29,9	6,5	52,0	11,7
Ispaniya	1985	57,5	5,2	23,9	2,5	38,4	3,4
	1972	84,2	25,9	22,0	7,7	50,9	15,3
Italiya	1985	66,3	5,9	20,0	2,1	42,3	3,7
	1970	48,2	12,9	10,6	2,6	28,8	7,0
Finlyandiya	1984	38,2	8,9	10,5	2,1	23,5	5,0
	1970	71,1	19,0	46,3	4,4	57,2	10,1
Frantsiya	1985	57,8	10,6	52,9	4,8	55,1	7,0
	1970	75,4	19,5	40,0	8,6	56,8	12,8
SHvetsiya	1985	50,1	5,3	31,0	2,2	40,1	3,4
	1970	85,4	28,9	44,5	8,7	64,6	18,0
	1985	76,0	11,0	59,9	3,2	67,7	6,8

SHuningdek, yana bir kategoriya moddiy ishlab chiqarishda bevosita qatnashuvchi yoki noishlab chiqarish sohalarida qatnashuvchilar – iqtisodiy faol aholi kategoriyasi ajratiladi. Uning ulushi dunyo bo'yicha farq qiladi. Rivojlangan davlatlarda iqtisodiy aholi butun mehnat resurslarining 70% ini tashkil etadi. Bu vaziyat avvalo ishsizlik bilan bog'liq. Ishsizlik ba'zan mehnat resurslarining 10 va undan ko'proq % ini tashkil qiladi. Rivojlanayotgan malakatlarda iqtisodiy faol aholining ulushi 45-55% ni tashkil qiladi. Rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlarda aholi bandligi strukturasi katta farq qiladi. Rivojlanayotgan davlatlarda aholining katta qismi qishloq xo'jaligida banddir. Ikkinchi o'rinda xizmat ko'rsatish sohasi turadi (Lotin Amerikasida u hatto birinchi o'ringa chiqdi). Bu asosan kichik savdo tarmog'ining rivojlanishi bilan bog'liq. Ishlab chiqarish (asosan undiruvchi tarmoqlar) va qurilish rivojlanayotgan mamlakatlarda ishlovchilar soni jihatdan uchinchi o'rindadir. Rivojlangan davlatlarda qishloq xo'jaligida band aholining ulushi nihoyatda kichik. Buyuk Britaniya, Belgiya, Germaniya, Frantsiya, SHvetsiyada xizmat ko'rsatish sohasida iqtisodiy faol aholining 40% i ishlaydi. AQSH da esa bu ulush 50% ni tashkil etadi. Rivojlangan davlatlarda mehnat resurslari ayollar bandligi hisobiga, rivojlanayotgan davlatlardagidan ko'ra ko'proq ishlab chiqarishga jalb qilingan.

Dunyo aholisining yosh tarkibi

Qit'alar, materiklar va regionlar	1970 y			1985 y			1999 y		
	YOsh guruhlari								
	0-14	15-64	65	0-14	15-64	65	0-14	15-64	65
Butun dunyo	36.6	57.9	5.5	33.7	60.6	5.7	32.0	62.0	6.0
Yevropa	24.9	63.7	11.4	20.9	66.7	12.4	19.0	67.0	14.0
Osiyo	38.9	57.0	4.1	35.5	60.6	4.4	33.0	62.0	5.0
Afrika	44.1	53.0	2.9	45.4	51.5	3.1	45.0	52.0	3.0
Amerika	36.4	57.2	6.4	31.6	61.2	7.2	29.0	63.0	8.0
Avstraliya va Okeaniya	32.2	60.5	7.3	28.6	63.3	8.1	26.0	64.0	10.0

Aholi tarkibida aholi takror barpo bo'lishiga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi yana bir omil oiladir. Nikohda turish va oila demografik jarayonlarning o'zgarishiga ham bevosita

ta'sir ko'rsatadi. Oilaviy munosabatlarning shakllanishi jamiyat taraqqiyotidagi muhim bosqich bo'lib, insoniyat tarixida nikoh va oilaning turlicha shakllari vujudga kelgan. Buning asosiy sababi ham tabiiy, ham ijtimoiy iqtisodiy sharoit ta'siridir.

Oilaning monogam (yakka nikoh) va poligam (ko'p nikoh) shakllari mavjud. Monogam nikohda bir erkak va bir ayol oila quradi va bu shakl dunyoda eng ko'p tarqalgan. Poligam oilalar poliginiya (ko'p xotinlilik), poliandriya (ko'p erlilik) shaklda bo'ladi. Poliginiya ayni vaqtda bir qancha mamlakatlarda (Osiyo va Afrika) saqlanib qolgan. Poliandriya esa Janubiy Hindiston, Nepal va Markaziy Amerika hindu qabilalaridan gariblarda saqlanib qolgan bo'lib, juda kam uchraydi. Oilaning bunday shakllanishiga tabiiy va ijtimoiy sharoit ta'sir ko'rsatadi. Aholi sonini tartibga solishda nikoh katta rol o'ynaydi. Demografik siyosat asosan oila va nikohga katta e'tibor qaratadi. Binobarin nikohdan o'tish yoshini qonun bilan belgilash maqsadga muvofiq ishdur. Nikoh yoshini belgilashda mamlakatdagi demografik vaziyat hisobga olinadi. Eng erta nikoh yoshi Ispaniya va Irlandiyadadir erkaklar uchun 14 yosh, qizlar uchun 12 yoshdan. Rossiyada ham demografik vaziyatni hisobga olgan holda nikohga 14 yoshdan o'tishga ruxsat berilishi qayd qilingan. Bir qancha Osiyo davlatlarida (Hindiston, Pokiston va b.) 12-14 yoshda nikohdan o'tish odatiy holdir.

Oilaning demografik mezonlari quyidagicha:

1. Nikoh shakliga ko'ra (monogam, poligam, qayta tuzilgan)
2. Oila a'zolari tarkibiga ko'ra: oddiy (er-xotin va bolalar), murakkab (bir qancha avlodlar birgalikda yashaydigan oilalar M: bobo-buvi, ota-ona, farzandlar va h.k)
3. Oila a'zolarining hayotligiga ko'ra: Tugal yoki notugal oilalar
4. Oila a'zolari miqdoriga ko'ra: kichik oila (2-4 kishi), o'rta oila (5-6 k) katta oila (7-8 va undan ko'p kishi).
5. Bolalar soniga ko'ra: farzandsiz, bir bolali, kam, o'rtacha, ko'p bolali. Bu mezon turli mamlakatlarda turlichadir.

Oila vazifalari: oilaning demografik vazifasi-farzandlarning tug'ilishi, naslning yaratilishi.

Ijtimoiy vazifalar- farzandlar tarbiyasi, bilim darajasini oshirish.

Iqtisodiy vazifalar-oila a'zolarining moddiy jihatdan ta'minlash va mulkiy meros yaratish.

Aholining oilaviy holati haqidagi ma'lumot to'plashda uy xo'jaligi tushunchasidan foydalaniladi. Uy xo'jaligi tushunchasi oiladan farq qilib, unda faqat qarindoshlik munosabatlari asosida birikkan kishilargina emas balki, ijtimoiy iqtisodiy munosabatlar asosida birga yashovchi begona kishilar ham, alohida mustaqil xo'jalik yurituvchi yolg'iz kishilar ham kiritiladi. Bu tushncha turli davlatlarda turlicha talqin qilinib, ba'zi davlatlarda kishilarning birga yashashi asos qilib olinsa, ba'zi mamlakatlarda birga xo'jalik yuritishlari asos qilib olinadi.

Savol va topshiriqlar.

1. Dunyo aholisining ko'payishiga qanday ijobiy va salbiy omillar ta'sir qilishi mumkin?
2. Mediana yoshi nima?
3. Dunyo mamlakatlaridagi jinsiy tarkib tafovutlariga izoh bering.
4. Demografik yuklama nima?
5. Oila va nikoh tushunchalarining shakllanishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni tavsiflang.
6. Oilaning demografik mezonlarini izohlang.
7. Uy xo'jaligi tushunchasini izohlang.

DUNYO AHOLISINING MILLIY-ETNIK, TIL VA DINIY TARKIBI.

REJA:

1. Dunyo mamlakatlarining milliy-etnik tarkibi
2. Dunyo mamlakatlari aholisining til (lingvistik tarkibi.)
3. Dunyo mamlakatlarining diniy tarkibi.

Adabiyotlar.

1. Bruk S. "Naselenie mira" Moskva, "Nauka" 1980 g.
2. Urlanis B. "Naselenie mira" Moskva, Polidizdat. 1965.
3. Asanov G. Sotsial iqtisodiy geografik lug'at. Toshkent, "O'qituvchi" 1990 y.
4. internet sayt: [www. geografiya. ru](http://www.geografiya.ru)
[www. wgeo. ru](http://www.wgeo.ru)

Tayanch so'z va iboralar:

yirik xalqlar – Er yuzidagi soni 100 mln dan oshgan xalqlar.

Til oilalari – etnik jihatdan kelib chiqishi bir bo'lgan tillarni birlashtiruvchi tushuncha

jahon tillari – Dunyo xalqlari tomonidan siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy munosabatlarda keng ishlatiladigan tillar.

Davlat tili – muayyan davlatning barcha siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy munosabatlar uchun qabul qilgan rasmiy tili.

Diniy tarkib – aholi o'rtasidagi kishilarning diniy e'tiqodga mansubligini ifodalovchi miqdor.

Jahon dinlari – Er yuzida geografik jihatdan keng tarqalgan va ko'pchilik aholi e'tiqod qiluvchi dinlar.

Milliy dinlar – muayyan davlatda istiqomat qiluvchi xalqning tarixiy rivojlanishi davomida shakllangan din.

Mazhablar – muayyan din tarkibida turli siyosiy, ijtimoiy maqsadlarda vujudga keluvchi oqim.

Ayrim mamlakatlar va dunyo aholisining milliy tarkibini aniqlash murakkab ishdir. Bu ishning murakkabligi shundaki, xalqlarning ro'yxatini tuzishda turli davlatlar hududida yashovchi xalqlarning qaysi kategoriyaga tegishli, ya'ni alohida millatmi yoki biror millatning tarkibiga kiruvchi guruhmi ekanligini aniqlash zaruriyati tug'iladi. Turli etnografik guruhlar o'z yashash tarzi, urf-odatlar bilan biror millatga o'xshamagni holda tili hududdagi biror millatga o'xshash bo'lishi mumkin. Dunyo xalqlari haqida aniq tasavvur faqat dunyo mamlakatlarida aholi ro'yxatlari o'tkazilganidan so'ng hosil bo'ladi. Milliy tarkibni aniqlashda turli davlatlarda millat yoki, xalq tushunchalari o'rtasidagi tafovutdir. Masalan ingliz, frantsuz va ispan terminologiyasida "millat" tushunchasi "davlat" tushunchasi bilan bir xil talqin qilinadi, "millatga tegishlilik" tushunchasi esa "fuqarolik" tushunchasi bilan bir xildir. XX asrning ikkinchi yarmigacha

Yevropa davlatlari tomonidan mustamlaka qilingan bir qancha Osiyo va Afrika mamlakatlarida turli qabilalarning birlashuv jarayoni to'xtab qolgan edi. Ayni vaqtda mustaqil davlatlarda milliy birlashuv – etnik integratsiya jarayoni jadal kechmoqda.

Xalqlarning rivojlanishi tarixiy – ijtimoiy hodisadir. Har bir xalq (etnos) o'z shakllanish tarixida bir qancha bosqichlarni bosib o'tgan. Etnik jarayonlar turli xalqlarning tarixida alohida o'rin egallaydi. Masalan: o'zbek millatining shakllanishi tarixini ayni bir davrdan boshlab bo'lmaydi, chunki hozirgi O'zbekiston hududida ming yillar davomida til, turmush tarzi, urf-odati va hatto dini jihatidan farq qiluvchi etnoslar va qabilalarning assimilyatsiya jarayoni kechgan. Turli bosqinchilik urushlari bu jarayonni tezlashtirdi va rang-baranglik baxsh etdi. Bu jarayonda qadimgi davrda saklar, massagetlar, sug'dlar, yunon-makedoniyaliklar, eron xalqlari, o'rta asrlarda qoraxitoylar, arablar, qipchoqlar, mo'g'ullar faol qatnashganlar.

Hozirgi paytda dunyoda 3-4 ming turli etnoslar mavjud bo'lib, ularga mansub kishilar soni bir necha o'ntadan yuz milliongacha boradi. Ayni vaqtda soni 100 mlndan ko'p bo'lgan 10 ta xalqni ajratib ko'rsatish mumkin. Ular Yer yuziaholisining 50% ini tashkil etadi.

Dunyoda eng ko'p tarqalgan xalqlar va tillar (2001 yil)

№	Dunyodagi eng yirik xalqlar	Soni (mln kishi)	Dunyodagi eng ko'p tarqalgan tillar	SHu tilda so'zlashuvchi aholi (mln kishi)	Aholisi eng ko'p davlatlar	Soni (mln kishi)
1	Xitoylar	1100	xitoy	1100	Xitoy	1200
2	hindistonliklar	220	ingliz	350	Hindiston	855
3	amerikaliklar	190	ispan	250	AQSH	254
4	Bengallar	180	arab	220	Indoneziya	184
5	Ruslar	150	hindi	200	Braziliya	155
6	braziliyaliklar	140	bengal	160	Rossiya	148*
7	YAponlar	125	portugal	160	Pokiston	126
8	Panjobliklar	90	rus	150	YAponiya	124
9	Bixarliklar	90	yapon	125	Bangladesh	118
10	meksikaliklar	85	nemis	90	Nigeriya	113

*2002 yil aholi ro'yxati ma'lumotiga ko'ra Rossiya aholisi 145 mln kishi ekanligi aniqlangan.

Til millatlarning farqini bildiruvchi asosiy omildir. Dunyo xalqlarida tilning shakllanishi tabiiy-geografik sharoit, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar kabi omillar ta'sirida kechadi. Kishilik jamiyatining birlamchi so'zlashuv tili qabilalar shakllangan davrlarda rivojlana boshlagan. Bunday til lug'ati juda kambag'al, grammatik jihatdan tizimlashmagan bo'lgan. Ibtidoiy qabilalarning hududiy ajralishi va dunyo bo'ylab tarqalishi yangi tillarning paydo bo'lishi va rivojlanishini kuchaytirdi. Tilning shakllanishiga ta'sir ko'rsatuvchi geografik – tabiiy sharoit omili haqida juda qiziqarli fikrlar bildirilgan. Masalan shimol xalqlarining undosh tovushlarni juft talaffuz qilishini iqlimning sovuqligi bilan izohlaydilar. Xalqlarning iqtisodiy ijtimoiy taraqqiyoti turli omillar ta'sirida xar-xil kechganligi tillarning rivojlanishiga ham ta'sir ko'rsatgan. SHuning uchun bugungi kunda dunyoda bir necha o'nlab kishilar so'zlashuvchi, yozuvsiz qabila tillari ham, bir necha millatlarga tegishli millionlab kishilar foydalanadigan, boy adabiyotga ega jahon tillari ham mavjud.

Ayni vaqtda dunyoda mavjud tillarning soni 3 ming atrofida deb hisoblanadi. Ammo ularning aniq miqdorini ko'rsatish mumkin emas, chunki juda ko'plab xalqlarning tillari to'liq o'rganib chiqilmagan va ularning qaysi til guruhiga mansubligi aniqlanmagan. Bunda til va lahja tushunchalarinig ba'zan chalkashish holatlari ham ko'p

uchraydi. SHunga qaramay dunyodagi tillarning klassifikatsiyasi birmuncha o'rganib chiqilgan, aytish mumkinki, dunyoda keng ishlatiladigan, shuningdek muayyan millatlar tillarining kelib chiqishi, mansublik holati aniqlangan. SHunga ko'ra dunyo aholisining milliy tarkibi xalqlarning qaysi til oilalari va til guruhlariga tegishli ekanligi bilan ifodalanadi.

Dunyo xalqlarining milliy tarkibi va til tarkibi quyidagi til oilalari va til guruhleri bo'yicha ajratiladi.

Til oilasi	Til guruhi	xalqlar	Asosiy yashash va tarqalgan hududi
HIND – YEVRIPA TIL OILASI	Slavyan guruhi	1. Ruslar	Rossiya, MDH, AQSH va Kanada, Yevropa mamlakatlari
		2. Ukrainlar	Ukraina, Rossiya, AQSH va Kanada, Polsha.
		3. Beloruslar	Belarus, Rossiya, Polsha
		4. Polyaklar	Polsha, Frantsiya, AQSH, Kanada, Ukraina, Belarus.
		5. chexlar	CHexiya, AQSH.
		6. Slovaklar	Slovakiya, AQSH
		7. Slovenlar	Sloveniya, AQSH
		8. Xorvatlar	Xorvatiya, AQSH
		9 Bosniyaliklar.	Bosniya, Gertsogovina,
		10. Serblar	Serbiya, CHernogoriya, Bosniya. Xorvatiya.
		11. Makedonlar	Makedoniya
		12. Bolgarlar.	Bolgariya, Rossiya.
	Letto litva guruhi	1. Litvaliklar	Litva, AQSH, Kanada.
		2. Latishlar	Latviya, AQSH, Kanada
	German guruhii	1. nemislar	Germaniya, Ruminiya, Vengriya, CHexiya, AQSH, Kanada, Braziliya, Rossiya.
		2. german-shveytsariyaliklar	SHveytsariya, AQSH
		3. Avstriyaliklar	Avstriya, Italiya, AQSH.
		4. Elzas va lotaringiyaliklar	Frantsiya.
		5. Gollandlar	Niderlandiya, AQSH, Kanada.
		6. Flamandlar.	Belgiya, Frantsiya, AQSH.
		7. afrikanerlar (burlar)	JAR.
		8. SHvedlar	SHvetsiya, Finlandiya, AQSH
		9. Norveglar	Norvegiya, AQSH, Kanada.
		10. Daniyaliklar	Daniya, AQSH

HIND – YEVIROPA TIL OILASI		11.islandlar	Islandiya
		12. inglizlar	Buyuk Britaniya, JAR, AQSH, Kanada, Avstraliya, Osiyo.
		13. SHotlandlar	Buyuk Britaniya, AQSH, Kanada, Avstraliya
		14. ingliz-avstraliyaliklar	Avstraliya va Okeaniya
		15. Ingliz-yangi zelandiyaliklar	YAngi Zelandiya
		16. Ingliz – kanadaliklar	Kanada, AQSH
		17. amerikaliklar	AQSH, Kanada.
		18. yamaykaliklar	YAmayka, Buyuk Britaniya.
	Kelt guruhi	1. Irlandlar	Irlandiya, Buyuk Britaniya
		2. Bretonlar	Frantsiya
		3. Uelslar	Buyuk Britaniya
	Roman guruhi	1. Italianlar	Italiya, Frantsiya, SHveytsariya, AQSH, Kanada, Argentina, Afrika, Avstraliya
		2. Frantsuzlar	Frantsiya, Jazoir, AQSH.
		3. franko-shveytsariyaliklar	SHveytsariya
		4. vallonlar	Belgiya
		5. franko-kanadaliklar	Kanada, AQSH
		6. gaitiliklar	Gaiti.
		7. ispanlar	Ispaniya, Frantsiya, Argentina
		8. kataloniyaliklar	Ispaniya, Frantsiya
		9. meksikaliklar	Meksika, AQSH
		10. kubaliklar	Kuba
		11. Markaziy Amerika xalqlari*	Markaziy Amerika davlatlari
		12. Janubiy Amerika millatlari.	Janubiy Amerika davlatlari
		13. portugallar	Portugaliya, AQSH, Braziliya, Angola, YAshil Burun orollari
		14. galisiyaliklar	Ispaniya, AQSH.
		15. ruminlar	Ruminiya, AQSH, Moldova
		16. moldavanlar	Moldova, Rossiya.
	Alban guruhi	1. albanlar	Albaniya, Serbiya.
	YUnon guruhi	1. yunonlar (greklar)	Gretsiya, Turkiya, Kipr, AQSH, Kavkazorti R.

	Eron guruhi	1. forslar 2. gilyanlar 3. kurdlar 4. tojiklar 5. xazariylar 6. afg'onlar (pushtunlar, urdular) 7. belujlar 8. osetinlar	1. Eron 2. Eron 3. Turkiya, Eron, Iroq, Suriya 4. Tojikiston, O'rta Osiyo R, Afg'oniston. 5. Afg'oniston 6. Afg'oniston, Pokiston 7. Pokiston, Eron. 8. Rossiya F. J. Osetiya
	Hind guruhi	1. bengallar 2. assamliklar 3. Oriylar 4. bixarliklar 5. hindistonliklar 6. rojastonliklar 7. panjobliklar 8. gujoratliklar 9. Bxillar 10. nepalliklar 11. boshqa xalqlar*	1. Pokiston, Hindiston 2. Hindiston, Butan. 3. Hindiston. 4. Hindiston, Nepal 5. Hindiston, Afrika. 6. Hindiston 7. Pokiston, Hindiston. 8. Hindiston, Pokiston 9. Hindiston 10. Nepal, Hindiston
	Arman guruhi	1. armanlar	Armaniston, Suriya, Eron.
	Yahudiylar	1. Yahudiylar	Isroil, AQSH, Yevropa.
KAVKAZ OILASI	Kartvel guruhi	1. gruzinlar (17 etnik guruh)	Gruziya, Rossiya
	Adigey-abxaz guruhi	1. adigeylar 2. abxazlar 3. chechenlar. 4. ingushlar 5. avarlar 6. ajarlar 7. cherkaslar 8. lazginlar	Kavkaz Respublikalari
	Dog'iston guruhi	1. dog'lar 2. qorachoylar 3. Bolqorlar	Rossiya.
	Burishlar	Burishlar	Hindiston
	Basklar	Basklar	Ispaniya, Frantsiya
XOM - SOM OILASI	Som guruhi	1. arablar 2. amxaralar 3. Isroil yahudiylari 4. Tigraillar	1. Arab davlatlari 2. Efiopiya 3. Isroil 4. Efiopiya

	Kush guruh	1. galla 2. somali	1. Efiopiya 2. Somali
	Barbar guruh	1. qobillar 2. tamazigtlar 3. shlyoxlar	1. Jazoir 2. Marokash 3. Marokash
	Xaus guruh	1. xauslar	Nigeriya, Niger
BANTU OILASI	Bantu guruhlari	Afrika xalqlari*	Markaziy, sharqiy va janubiy Afrika davlatlari
NIGER-KORDOFAN		Afrika xalqlari*	Markaziy Afrika davlatlari
MANDE OILASI		1. mandingolar	Gvineya qo'ltig'i davlatlari
	Gvineya guruh	1. gvineya qo'ltig'i xalqlari	Gvineya qo'ltig'i davlatlari
NILOT OILASI		SHarqiy Afrika xalqlari	SHarqiy Afrika davlatlari
URAL OILASI	Fin guruh	1. Finlar 2. estonlar 3. Mordvalar 4. Saamlar 5. loparlar 6. Marilar 7. udmurtlar 8. karellar	1. Finlandiya 2. Estoniya 3. Rossiya (Mordoviya R) 4. Finlandiya 5. Norvegiya 6. Rossiya (Mari-El R) 7. Rossiya (Udmurtiya R) 8. Rossiya
	Ugor guruh	1. Vengerlar 2. xantlar 3. Mansilar 4. Komi-permyaklar	1. Vengriya, Ruminiya, CHexiya 2. Rossiya 3. Rossiya 4. Rossiya

OLTOY OILASI	Turk guruhi	1. o'zbeklar 2. qozoqlar 3. turklar 4. qirg'izlar 5. turkmanlar 6. ozarbayjonlar 7. tatarlar 8. boshqirdlar 9. chuvashlar 10. uyg'urlar	1. O'zbekiston, O'rta Osiyo R. Afg'oniston 2. Qozog'iston, Xitoy, O'rta Osiyo R. 3. Turkiya, Kipr, Bolgariya 4. Qirg'iziston. O'rta Osiyo R. 5. Turkmaniston, Eron, Afg'oniston. 6. Ozarbayjon, Eron. 7. Rossiya F. 8. Rossiya F. 9. Rossiya F. 10. Xitoy (Uyg'ur-Sintzyan a.r). O'rta Osiyo R.
	Mo'g'ul guruhi	Mo'g'ullar	Mo'g'uliston, Xitoy
	Tungus-manjur guruhi	1. Manjurlar 2. Tunguslar	1. Xitoy 2. Rossiya F.
KO-REYS		Koreyslar	Koreya, Xitoy
YAPON		Yaponlar	Yaponiya, AQSH.
XITOIY – TIBET OILASI	Xitoy guruhi	1. xitoylar 2. dunganlar	1. Xitoy, AQSH. 2. Xitoy.
	Tan-chjuan guruhi	1. siamliklar 2. lao 3. shan 4. chjuanlar	1. Tailand 2. Laos 3. Myanma 4. Xitoy
	Tibet-birma guruhi	1. tibetliklar 2. itszular 3. birmaliklar 4. karenlar	1. Xitoy 2. Xitoy 3. Myanma 4. Myanma
	Vetnam guruhi	1. vetnamliklar	1. Vetnam
MON-KXMER OILASI		Kxmerlar	Janubiy-sharqiy Osiyo davlatlari

MUNDA OILASI		Santallar	Hindiston
DRAVID OILASI		1. teluglar 2. tamillar 3. malayali 4. kannara 5. gondlar	1. Hindiston 2. Hindiston, SHri-Lanka 3. Hindiston 4. Hindiston 5. Hindiston
ANDAM ANLIK-LAR		Andamanliklar	1. Hindiston
MALAYA – POLINE-ZIYA OILASI	Indoneziya guruhi	1. Indoneziya orollari xalqlari 2. malayaliklar 3. malgashlar	1. Indoneziya 2. Malayziya 3. madagaskar
	Polineziya, mikroneziya, melaneziya guruhi	1. Polineziya, melaneziya, mikroneziya xalqlari	Okeaniya.
PAPU-AS		Papuas xalqlari	Papua-YAngi Gvineya
		Aynlar	YAponiya
		Eskimoslar-aleutlar	AQSH, Rossiya
HINDU XALQLARI		1. Na-dene oilasi 2. algonkin-vakash oilasi 3. Xoka-siu oilasi 4. atstek oilasi 5. mayya-soke oilasi 6. otomi-mishteki-sapoteiki oilasi 7. chibcha oilasi 8. tupi-guarani oilasi 9. paragvay-guarani 10. kechua 11. aymara 12. araukanlar 13. aravaklar 14. karib 15. pano	1. AQSH 2. AQSH, Kanada 3. AQSH 4. Meksika 5. Meksika, Gvatemala 6. Meksika 7. Kolumbiya, Panama 8. Paragvay 9. Paragvay 10. Peru, Ekvador, Boliviya 11. Boliviya, Peru 12. CHili 13. Peru, Kolumbiya 14. Peru, Kolumbiya 15. Peru, Kolumbiya.

*Ba'zi ma'lumotlar umumlashtirib berildi.

Kishilik jamiyatining tarixiy taraqqiyoti davomida yuz bergan ijtimoiy-siyosiy voqea-hodisalar (bosqinchilik urushlari, mustamlakachilik, yangi erlarning o'zlashtirilishi, davlatlarning tashkil topishi va h.k.) ba'zi tillarning dunyo bo'ylab keng tarqalishi va ayrim xalqlar tomonidan rasmiy til sifatida tan olinishiga sabab bo'ldi. Bu

ayniqsa ko'p asrlar mobaynida Yevropa davlatlari tomonidan mustamlaka qilingan Afrika davlatlari misolida ko'rinadi.

Dunyo bo'yicha keng muomaladagi tillar jahon tillari deyiladi va rasmiy muzokaralar, barcha aloqalar ushbu tillarda olib boriladi. Jahon tillari orasida ham keng va muayyan xalqlar tomonidan ishlatiladigan xillari bor.

Jahon tillari: ingliz, frantsuz, nemis, arab, xitoy, rus, hind, portugal, ispan tillaridir.

Bu tillarning ichida eng ko'p ishlatiladiganlari ingliz, frantsuz va ispan tillari hisoblanadi. CHunonchi, dunyoning 76 mamlakati ingliz tilini rasmiy davlat tili sifatida ishlatadi. SHundan, 40%ni Amerika davlatlari, 30%ni Afrika davlatlari tashkil etadi. 34 davlatda frantsuz tili rasmiy davlat tilidir, bu davlatlarning 60% i Afrika qit'asida. 21 davlat ispan tilini rasmiy davlat tili sifatida qo'llaydi, bu davlatlarning 78%i Amerika qit'asidadir.

Yevropa tillari Afrika qit'asi davlatlarida keng ishlatiladi va bu mahalliy til bilan teng ravishda olib boriladi.

Ingliz tili

davlat tili sifatida: Gvineya-Bisau, Serra-Leone, Liberiya, Gana, Nigeriya, Zambiya, Namibiya, Zimbabve.

Mahalliy til bilan birgalikda: Uganda, Keniya, Tanzaniya, Komor orollari, Botswana, Svazilend, Lesoto, JAR, Malavi, Seyshel orollari.

Frantsuz tili

Davlat tili sifatida: Senegal, Gvineya, Kot'd Ivuar, Togo, Benin, Gabon, Kongo, Zair, MAR, Niger, Mali.

Mahalliy til bilan birga: Burundi, Ruanda,

Ingliz va frantsuz tillari birgalikda: Kamerun, Seyshel o-lari. Komor o-lari.

Arab va frantsuz tillari birgalikda: CHad.

Arab tili: SHimoliy Afrika davlatlari.

Ispan tili: Ekvatorial Gvineya

Portugal tili: Angola, San-Tome va Printsipi.

Turli davlatlar hududida bir-biriga yaqin bo'lmagan millatlar azaldan istiqomat qilib keladi. Bu hol asrlar davomida shakllanib kelgan millatlarning ijtimoiy va iqtisodiy hayot tarzi bilan bog'liqdir.

Aholisining milliy tarkibi jihatidan 5 turdagi davlat ajratib ko'rsatiladi: Bir millatli (asosiy millati 90% dan ortiq bo'lgan) – dunyo mamlakatlarining deyarli yarmi: Yevropa, YAqin SHarq, Lotin Amerikasi davlatlarining ko'pchiligi.

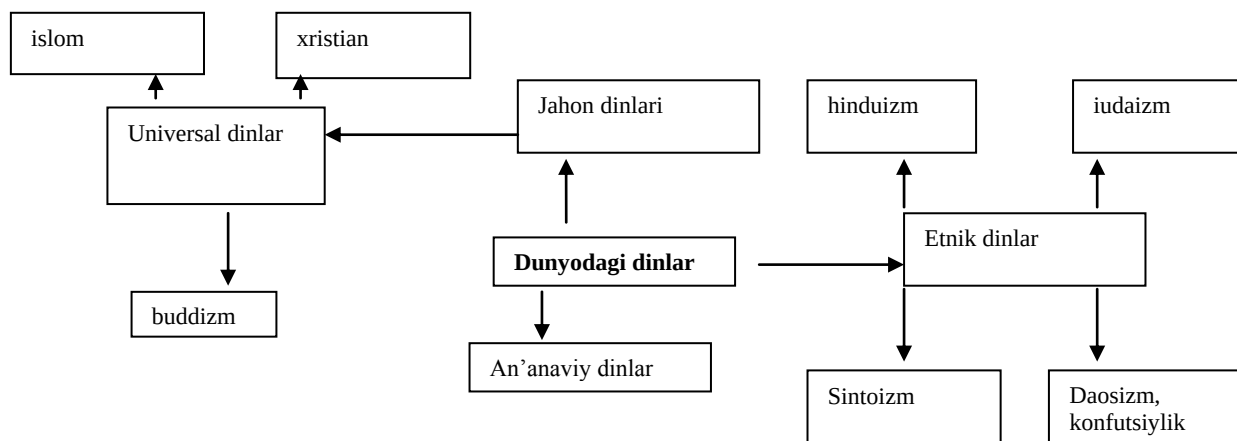
Bir millatning boshqa millatdan keskin ortiqqligi kuzatiladigan davlatlar: Buyuk Britaniya, Frantsiya, Ispaniya, Ruminiya, Xitoy, Mo'g'uliston, AQSH, Avstraliya Ittifoqi, YAngi Zelandiya va hokazo.

Ikki millatli davlatlar: Kanada va Belgiya.

Etnik munosabatlari yaqin bo'lgan murakkab tarkibli davlatlar: Osiyoda, Eron Afg'oniston, Pokiston, Malayziya, Laos, Markaziy, SHarqiy va Janubiy Afrika mamlakatlari.

Murakkab etnik munosabatlarga ega, kelib chiqishi har xil bo'lgan ko'p millatli davlatlar: Hindiston (1500 ta atrofida halqlar yashaydi), Rossiya, SHveytsariya, Indoneziya, Filippin, G'arbiy va Janubiy Afrikaning ko'plab davlatlari.

Dunyo aholisining diniy tarkibini tahlil qilishda diniy ta'limotlar va dunyoqarashlarning tarqalish geografiyasiga e'tibor qaratish muhimdir. Binobarin, dunyodagi dinlarning strukturaviy tuzilishini quyidagicha tasavvur etish mumkin.

Hozirgi kunda xristian diniga etiqod qiluvchilar soni 1,5 mlrd atrofida, musulmonlar soni 1,3 mlrd, buddistlar 450 mln. SHuni e'tiborga olish kerakki, musulmonlarning ko'pchilik qismi, aholi tabiiy o'sishi yuqori bo'lgan Osiyoda istiqomat qiladilar, shuning uchun aytish mumkinki, ularning soni doimiy ravishda ko'paymoqda.

Xristianlar (katoliklar) Lotin Amerikasi dindorlarining 9/10 qismini, Yevropada 1/3 qismini tashkil qiladi.

Katoliklar: Braziliyada 133 mln kishi, Meksikada – 76 mln kishi, AQSHda- 67 mln, Filippinda – 54 mln, Italiyada – 48 mln kishini tashkil etadi.

Protestantlar: AQSHda – 70 mln, Buyuk Britaniyada – 40 mln, Germaniyada – 30 mln.

Ispaniya dindorlarining barchasi katoliklar, JAR, Kanada, Avstraliyada protestantlardir.

Musulmonlarning ko'pchiligini sunniy mazhabidagilar tashkil etadi.

Indoneziyada – 161 mln, Pokistonda – 126 mln, Hindistonda -100 mln, Bangladeshda – 100 mln, Turkiyada – 58 mln kishi.

Buddizm diniga e'tiqod qiluvchilar:

YAponiyada – 92 mln, Xitoy – 70 mln, Tailand – 54 mln, Myanma – 39 mln, Vetnam – 38 mln kishi.

Afrika qit'asi davlatlari aholisining diniy tarkibi alohida e'tiborga loyiqdir. Afrikada dindorlari 100% islomga e'tiqod qiluvchilar davlatlardan Jazoir, Marokash, Mavritaniya, Liviya, Tunis, Misr, Sudan, Somali va Malini ko'rsatish mumkin. Markaziy Afrika Respublikasi aholisining 75% foizi mahalliy dinga e'tiqod qiladi. Liberiya aholisining 90%, Namibiya aholisining 80%, Ekvatorial Gvineya aholisining 80%, Lesoto aholisining 80% i xristianlardir. Madagaskar aholisining 50% hinduistlardir.

Afrika qit'asida dinlarning tarqalishi

Dinlar	Umumiy dindorlardan ushbu dinga mansub aholi ulushi	Ushbu dinga e'tiqod qiluvchilar ko'pchilikni tashkil qiluvchi davlatlar soni
Islom	2,5	16
Mahalliy dinlar	1/3	15
Xristian	1/5	13

Keyingi yillarda barcha jahon dinlari tarkibida miqdoriy o'sish kuzatilmoqda, bunda turli diniy tashkilot va davlatlarning roli kattadir.

Savol va topshiriqlar.

1. Yirik xalqlarning rivojlanishiga tarixiy-geografik tavsif bering.
2. Tilning shakllanishida tabiiy geografik omilning ta'siri qanday namoyon bo'ladi?
3. Til oilalari va guruhlari geografiyasini ta'riflang.
4. Bir, ikki, ko'p millatlilik davlatlarning rivojlanishiga qanday ta'sir ko'rsatadi?
5. Dinlarning geografik tarqalish xususiyatlarini izohlang.

DUNYO AHOLISINING IRQIY TARKIBI

REJA:

1. Irq tushunchasi va uning hosil bo'lishi
2. Katta irqlar.
3. Oraliq va aralash irqlar.
4. Irqlarning geografik tarqalish xususiyatlari
4. Irq tushunchasining ilmiy ahamiyati.

Adabiyotlar.

1. Bruk S. "Naselenie mira" Moskva, "Nauka" 1980 g.
2. Uralis B. "Naselenie mira" Moskva, Polidizdat. 1965.
3. Asanov G. Sotsial iqtisodiy geografik lug'at. Toshkent, "O'qituvchi" 1990 y.
4. internet sayt: [www. geografiya. ru](http://www.geografiya.ru)
[www. wgeo. ru](http://www.wgeo.ru)

Tayanch so'z va iboralar:

Irq – Yer yuziaholisini tashqi ko'rinishi, jismoniy belgilariga ko'ra guruhlariga ajratuvchi tushuncha.

irqiy belgilar – Er yuzidagi inson irqlarining asosiy farqlarini ifodalovchi tashqi ko'rinish belgilari majmui.

Irqiy belgilarning hosil bo'lishida geografik sharoitning ta'siri – Er yuzida tarqalgan kishilarda irqiy belgilarning paydo bo'lishiga tabiiy- iqlimiy omillarning ta'siri.

katta, aralash, oraliq irqlar – turli irqarga mansub kishilarning miqdoriy ko'rsatkichlariga bog'liq tushuncha.

antropologiya – odamning paydo bo'lishi, fiziologik va anatomik belgilarining rivojlanishini o'rganuvchi fan sohasi.

Insoniyatning tashqi ko'rinishi jihatlaridan bir-biriga o'xshash guruhlari irqalar deb ataladi. Qadimda kishilarni asosan teri rangiga ko'ra uchta katta irqqa "oq", "qora" va "sariq" irqalarga ajratishgan. Lekin maxsus tadqiqotlar irqlar faqat teri rangiga ko'ra ajratilmasligini ko'rsatib berdi. Insoniyat irqlarini ilk bor klassifikatsiyalashga XVIII asrda urinishgan va bunda ham asosan teri rangi hisobga olingan. XIX asr oxiri va XX asr boshida irqlarni ajratuvchi belgilar ko'paydi, lekin ular ham tashqi belgilarga asoslangan edi. Bugungi kunda bunday belgilar qatoriga qon guruhi, ba'zi moddalarni qabul qilishdagi his qilish xususiyatlari, ranglarni ajratish va boshqa fiziologik hamda psixologik belgilar qo'shilgan.

Insoniyatning uchta katta irqларini tavsiflovchi belgilarga teri rangidan tashqari, soch shakli, soqol va badandagi tuklarning qalin yoki siyrakligi, yuz va yuz qismlarining tuzilishi kabilar ham kiradi. Bunday belgilarning bir-biriga mos tushishini quyidagi jadvalda ko'rish mumkin.

Belgilar	Katta irqлар		
	ekvatorial	evropeoid	Mongoloid
Teri rangi	qora	Oq yoki bug'doy rang	Oqdan och bug'doyranggacha
Soch shakli	jingalak	To'liqsimon yoki mayin to'g'ri	To'g'ri qattiq
Soqol va badandagi tuklar (erkaklarda)	Mo''tadil yoki kam	Qalin yoki mo''tadil	Kam
YUz tuzilishi	YOnoq suyaklari mo''tadil bo'rtgan, jag' suyaklari qiya. (prognatizm)	YOnoq suyaklari turtib chiqmagan, jag' suyaklari vertikal (ortognatizm)	YOnoq suyaklari kuchli turtib chiqqan, jag' suyaklari mo''tadil (mezognatizm)
Burun	keng	Tor va uzun	Mo''tadil kenglikda, puchug
Lablar	qalin	yupqa	O'rtacha
Mo'g'ulcha qovoq (epikantus)	Yo'q	Yo'q	bor

Irqiy belgilarning shakllanishida tabiiy – geografik sharoit katta rol o'ynaydi.

Irq tushunchasi faqat ijtimoiy xarakterga ega bo'lib, kishilar o'rtasida hech qanday biologik va psixologik, ayniqsa intellektual farqlarni keltirib chiqarmaydi. Lekin irq tushunchasi antropologiya va inson genetikasi fanida ilmiy nuqtai nazardan tadqiqotlar olib borishni taqozo etadi. SHuningdek irqлар geografiasini o'rganish ham ilmiy nuqtai nazardan qiziqarli va muhimdir. Ammo ta'kidlash joizki, katta irqларning tarmoqlari o'rtasida keskin chegaralar o'tkazib bo'lmaganidek, katta irqлар tarqalgan hududlarni ham aniq chegaralab ko'rsatish qiyin masaladir. Ular tarqalgan hududlarni chegaralashda irqларning aralashishi aniq seziladigan oraliq zonalaridan foydalaniladi. Bunday oraliq zonalar deb, Afrikadagi 10⁰ va 20⁰ daraja shimoliy kengliklar orasini; O'rta Osiyo davlatlari ayniqsa O'zbekistonni; Janubiy – SHarqiy Osiyo hududini olish mumkin.

Qadimgi ajdodlarimizda alohida irqiy belgilar bo'lmagan. Irqiy belgilar kishilarning Er yuziga keng tarqalishi va turli tabiiy geografik sharoitga ega hududlarda ming yillar davomida istiqomat qilib tashqi sharoitga moslashishi oqibatida yuzaga kelgan deb hisoblanadi. SHuning uchun ham ba'zi xalqlarni aniq bir irq vakillari deb hisoblash mumkin bo'lsada, juda ko'pchilik xalqlarning irqiy belgilarida mushtaraklik sezilarlidir.

Irqlarni katta irqлар, qadimgi oraliq formalar, O'rta asrlar aralash tiplari va yangi davr aralash tiplariga ajratish qabul qilingan. Ayni vaqtda Yer yuziaholisining irqiy bo'linishida evropoid 42.9%, mongoloid 19.1%, negroid 7%, avstroloid 0.3%; qolgan 30% oraliq va aralash irq guruhlariga to'g'ri keladi.

Ekvatorial katta irqi. Bu irqqa birinchi navbatda Afrika negroid irqi mansub bo'lib, ular jismoniy jihatdan bir xil bo'lmasada, irqiy belgilardagi farqlar unchalik katta emas. Alohida guruhga faqat tropik o'rmonlarda yashovchi juda past bo'yli pigmeylar – negrillar ajratiladi. Bo'ydan tashqari ularda yana bir qancha farq qiluvchi belgilar mavjud. Afrika janubidagi bushmenlar va gottentotlar ham alohida guruhga kiritiladi.

Ularning teri rangi sariq bo'lib, ko'z qovoqlari va yuz tuzilishi jihatidan mongoloid irqiga o'xshab ketishadi, ammo sochlari boshqa negroidlardan ko'ra jingalakroq va burunlari keng. Bunday belgilar irqiy belgilarning tabiiy sharoit ta'sirida shakllanishiga yana bir dalildir.

Negrlar, negrillar, bushmen va gottentotlar qondoshlik darajasi va geografik joylashuviga ko'ra ekvatorial katta irqning afrika tarmog'iga mansubdirlar.

Melaneziyaliklar va papuaslar afrika negrlariga tashqi ko'rinishdan juda o'xshash. SHuningdek bu hududlarda juda past bo'yli qabilalar ham uchraydi. Ular Filippin, Malakka va Andaman orollarida yashashadi va ilmiy adabiyotlarda negritoslar nomi ostiga birlashtiriladi. Avstraliya aboriginlari teri rangi va yuz tuzilishi jihatidan afrika negrlariga o'xshash bo'lishsada, sochlarining to'liqinsimonligi va yuz hamda badandagi tuklarning qalinligi bilan evropeoidlarga o'xshaydilar. Hindiston va Janubiy-SHarqiy Osiyo hududlarida kam sonli avstraliyaliklarga o'xshaydigan, i pastroq qabilalar yashaydilar. Ular veddoidlar deb ataladi.

YAponiya shimolida yashaydigan aynlar qondoshlik bo'yicha avstraliyaliklarga yaqin, lekin teri rangi oq..

Avstraliyaliklar, veddoidlar, aynlar, melaneziyaliklar, papuaslar va negritoslar evatorial katta irqning okeaniya tarmog'iga mansubdirlar.

Evropeoid katta irqi.

Bu irq shimoliy va janubiy tarmoqlarga bo'linadi. Tarmoqlar bir-biridan asosan soch va ko'z rangi bo'yicha ajratiladi. Janubiy tarmoqqa Yevropa qit'asi aholisidan tashqari SHimoliy Afrika va bir qancha Osiyo xalqlari ham kiradi. Yevropa hududining katta qismi oraliq formalar zonasiga kiradi, bu formalar na shimoliy va na janubiy tarmoqlarga mansubdir. Binobarin, evropeoid irqini bo'y va kalla suyagi shakli bo'yicha ajratishda oraliq formalarning quyidagi tiplari aniq bo'ladi. Bo'ychan va uzun kallali mallasochli Skandinaviyaliklar - shimoliy irq; yumaloq boshli mallasochlilar – sharqiy Yevropa yoki boltiq irqi; bo'ychan, yumaloq boshli qorasochli Bolqonliklar – dinor irqi; uzunboshli qorasochlilar – o'rta er dengizi irqi; yumaloq boshli O'rta Yevropaliklar – alp irqi. Osiyoda Old Osiyo (arman, aysor va b.), hind-afg'on va b. irqlar ajratiladi.

Mongoloid katta irqi.

Mongoloid katta irqining osiyo tarmog'ida uchta guruh ajratiladi. SHarqiy, shimoliy va janubiy mongoloidlar. SHimoliy xitoylar sharqiy mongoloidlarga; mo'g'ullar, buryatlar, yoqutlar, tivaliklar, evenk va b. shimoliy yoki sibir mongoloidlariga kiritiladi. Eskimoslar, chukchalar, koryaklarda bu ikkala guruhlarining belgilari namoyon bo'ladi. Bundan tashqari ularning maxsus belgilari (nihoyatda tor burun teshigi) mavjud.

Janubiy mongoloidlarga indoneziyaliklar, Hindixitoy yarim oroli xalqlari, janubiy xitoylar, filippinliklar kiradi. YAponlarga oraliq forma sifatida qaraladi.

Amerika hindulari mongoloid irqining amerika tarmog'iga kiritilib, ularda evropeoid va mongoloid irqi belgilari o'ziga xos tarzda aralashib ketgan.

Qadimgi oraliq formalar

Bu guruhga qadimgi davrlarda turli voqea-hodisalar natijasida turli irqlarning aralashishidan hosil bo'lgan xalqlar kiritiladi. Bu guruh geografik jihatdan quyidagi zonalarga bo'linadi:

Afrika oraliq zonasi. Negroid va evropeoid irqining aralashish zonasidir. SHarqiy Afrika, Efiopiya va Somalida efiopiya tipiga mansub oraliq forma ajratiladi.

Hind oraliq zonasi. Bu zona ham evropeoid va ekvatorial irqning aralashish zonasi bo'lib, janubiy Hindistonda yashovchi janubiy hind tipiga mansub xalqlar kiradi.

Janubiy-SHarqiy Osiyo oraliq zonasi. Ekvatorial va mongoloid irqining aralashish zonasi. YAponlar, mikroneziyaliklar, polineziyaliklar ushbu tipga mansubdir.

SHimoliy Osiyo oraliq zonasi. SHimoliy Qozog'iston va g'arbiy Sibir hududi zonasi bo'lib, evropeoid va mongoloid irqining aralashishi shimoliy qozoqlar, ural xalqlari, chuvashlar, marilar, udmurtlar, saamlar va b. xalqlarga ta'sir ko'rsatgan.

O'rta Asr aralash formalari

Bunday formalar O'rta asrlardagi istilochilik urushlari va keng iqtisodiy, madaniy aloqalar natijasida vujudga kelgan.

Afrika. Arablar yurishi va islom dinining tarqalishi natijasida Sudan aralash formalari vujudga kelgan.

O'rta Osiyo. Xalqlarning buyuk ko'chishi davrida Markaziy Osiyo qabilalarining ko'p qismi G'arbiy Sibir, Qozog'iston va O'rta Osiyoning shuningdek SHarqiy Yevropaning Vengriyaga qadar bo'lgan dasht zonasiga kirib keldi. Evropeoid irqiga mansub mahalliy aholi va ko'chmanchi mongoloid irqining aralashishidan hozirgi qozoqlar kiradigan turon yoki janubiy sibir tipi va o'rta osiyo aralash tipi hosil bo'lgan. Ikkinchi tipga o'zbek, turkman uyg'ur va ma'lum darajada tojik xalqi ham kiradi.

Hind okeani havzasi. Indoneziyaliklarning tarqalishi natijasida janubiy indoneziyadagi papuas xalqlarining assimilyatsiya jarayoni ro'y berib, janubiy mongoloid va ekvatorial irqning aralashishi natijasida sharqiy indoneziya tipi hosil bo'ldi.

Mongoloid va ekvatorial irqining aralashishidan malgash tipi ham hosil bo'lgan, lekin chuqur o'rganilmagan.

YAngi davr aralash formalari.

Buyuk geografik kashfiyotlar davridan boshlab Yevropaliklarning dunyo bo'ylab tarqaldi. Juda ko'plab xalqlar Yevropaliklar tomonidan Er yuzidan yo'q qilindi yoki yashash qiyin bo'lgan hududlarga siqib chiqarildi. Ko'pgina xalqlar Yevropaliklar bilan aralashib yangi irqiy guruhlarni hosil qilishdi. SHuningdek Amerika qit'asiga Afrikadan keltirilgan qora tanlilar ham Yevropaliklar va mahalliy xalqlarga aralasha boshladilar. SHu tarzda Yevropaliklar va hindular o'rtasidagi nikohdan tug'ilganlar – metislar, qora tanlilar va hindularning avlodi – sambolar, qora tanlilar va evropeoidlarning avlodi mulatlar paydo bo'ldi. Xususan Lotin Amerikasi davlatlarining ba'zilarida (Paragvay, Meksika) aholining barchasi metislardan iborat, karib havzasidagi orol davlatlarning aholisi esa butunlay mulatlardan iborat. Afrikada qora va oq irqning avlodi burlar yoki, ranglilar deb ataladi. SHuningdek, ta'kidlash joizki, boshqa qit'alarda turli irqlarning aralashishi natijasida hosil bo'lgan bolalarni metislar deb atash odat tarziga kirgan.

Insoniyat irqlarini ilmiy nuqtai nazardan o'rganish turli tabiiy geografik sharoit ta'sirida odam organizmida yuzaga keladigan o'zgarishlar, inson organizmining moslashuvchanlik imkoniyati, insoniyatning kelib chiqish va tarqalish xususiyatlari, inson genetikasini chuqurroq o'rganish imkonini beradi va antropologiya fanining rivojlanishiga katta hissa qo'shadi.

Savol va topshiriqlar.

1. Irq tushunchasini izohlang.
2. Irqiy belgilarning paydo bo'lishidagi tabiiy geografik sharoitning ta'siriga misollar keltiring va izohlang.
3. Irqiy belgilarning birgalikda namoyon bo'lishiga ta'sir ko'rsatuvchi tabiiy sharoit omillarga ta'rif bering.

AHOLINING JOYLASHUVI VA TARQALISH SHAKLLARI. URBANIZATSIYA

REJA:

1. Er yuzida aholining tarqalish xususiyatlari
2. Aholining joylashuv omillari.
3. Aholi zichligi.
4. Aholi punktlari va urbanizatsiya.

Adabiyotlar.

1. Bruk S. "Naselenie mira" Moskva, "Nauka" 1980 g.
2. Uralnis B. "Naselenie mira" Moskva, Polidizdat. 1965.
3. Asanov G. Sotsial iqtisodiy geografik lug'at. Toshkent, "O'qituvchi" 1990 y.
4. internet sayt: [www. geografiya. ru](http://www.geografiya.ru)
www. wgeo. ru

Tayanch so'z va iboralar:

aholining qadimgi manzilgohlari – qadimda yashab o'tgan odamlarning turli hududlarda saqlanib qolgan vaqtinchalik yoki doimiy turar joylari.

aholi joylashuvi – aholining turli tabiiy geografik sharoitga mos ravishda joylashuvi.

aholi zichligi – muayyan hududda doimiy istiqomat qiluvchi aholining ushbu hududning har 1 km² ga to'g'ri keluvchi miqdori.

aholi punktlari – muayyan hudud aholisining doimiy turar joylaridan tashshkil topgan yashash hududi.

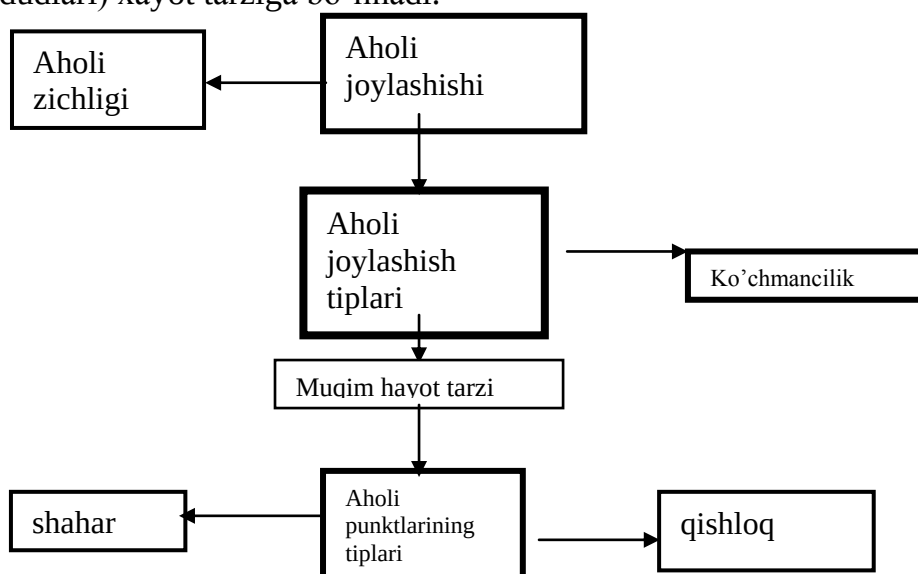
Urbanizatsiya – muayyan hududda shahar aholisining ko'payishi.

Urbanizatsiya darajasi – aholi nisbatida shahar aholisining salmog'i.

Aholi tarqalishining asosiy shakllari quyidagilar:

Ko'chmanchilik va ko'chmanchi xayot tarzi. Bu shakl SHimoliy Afrika va Markaziy Osiyo cho'llarida chorvachilik hamda tog', va tekislik yaylovlaridan mavsumiy foydalanuvchi bir necha 10 mln kishiga taalluqli.

Muqim xayot tarzi. Bu guruhii (shahar va qishloqlar) va dispers (agrar va xizmat ko'rsatish hududlari) xayot tarziga bo'linadi.

Er yuzida odamning paydo bo'lishi va tarqalishi haqida ilmiy bahslar hamon davom etmoqda. Bu borada ikki xil yondashuv bo'lib, birinchisi odamlarning ya'ni "homo sapiens" ning bundan 50 ming yillar oldin qadimgi gominidlardan bitta hududda, aynan SHarqiy Afrikada ajralib chiqqanligi va shu erdan Er yuziga tarqalganligi (monotsentrizm) bo'lsa, ikkinchisi odamlarning Er yuzidagi turli rayonlarda paydo bo'lganligi (politsentrizm) haqidagi fikrlardir. Har ikki fikr uchun ham o'ziga xos dalillar mavjud. Qadimgi odamlarning manzilgohlari turli qit'alarda topilgan. Er yuziga insoniyatning tarqalishi uzoq yillar davom etganligi, bu tarqalishning murakkab geografik yo'nalishlarga ega ekanligini hisobga olsak, bu borada tadqiqotlar hali ko'p davom etishi mumkinligiga amin bo'lamiz. Yer yuziaholisining qadimgi manzilgohlaridan topilgan buyumlarga qarab xulosa chiqaradigan bo'lsak, odamlar Er yuziga uzluksiz tarqala borganligini ko'ramiz. Monotsentrik nazariya bo'yicha qadimgi odamlar paleolit davrining oxirida Afrikadan Yevropa va Osiyoga undan Bering bo'g'izi orqali Amerikaga, Janubiy-SHarqiy Osiyo orqali Avstraliya va Okeaniyaga tarqalgan. Aholining tarqalishi va uzluksiz ko'chib yurishiga asosan qulay tabiiy sharoit va oziq-ovqat topish tashvishi majbur qilgan. Er yuzida odamlarning ko'payishi, oziq-ovqat topishning yangi usullari kishilarning o'zlariga ma'qul kelgan hududlarda muqim joylashishlariga sabab bo'lgan. Agar qadimgi davrlardagi odamlarning ko'chib yurishiga yuqorida ta'kidlangan omillar sabab bo'lgan bo'lsa, kishilik jamiyati rivojlanishining keyingi bosqichlarida yangicha sabablar paydo bo'ldi va Yer yuziaholisi tarkibining murakkablashuviga sabab bo'ldi. Quyida odamlarning Er yuzida tarqalishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar ko'rib chiqiladi.

Aholi joylashuviga 4 omil ta'sir ko'rsatadi.

Birinchisi – tabiiy sharoit. SHubhasiz, sahro, muzlik zonalari, tropik o'rmonlar, baland tog'liklar kabi hududlar kishilar xayoti uchun qulay sharoitga ega emas.

Ikkinchi – quruqlikda odamlarning tarqalishiga tarixiy xususiyatlarning ta'siri. Zamonaviy odamlarning shakllanishi 40-30 ming yil oldin Janubiy-g'arbiy Osiyoda, SHimoli-sharqiy Afrika va Janubiy Yevropada boshlangan (Bu keng monotsentrizm kontseptsiyasidir). Bu hududlardan odamlar Eski dunyo bo'ylab tarqalganlar. Eramizdan oldingi 30 va 10 ming yilliklar oralig'ida odamlar SHimoliy va Janubiy Amerikaga tarqalganlar, bu davr oxiriga kelib Avstraliyaga ham o'tganlar.

Uchinchi – zamonaviy demografik vaziyatdagi xalqlar (masalan, Bangladeshda mamlakat hududi kichik bo'lganligi uchun aholi zichligi 1 km² ga 750 kishiga to'g'ri keladi).

To'rtinchi – Ijtimoiy va iqtisodiy sharoitning kishilar xayotiga ta'siri. Bu ta'sirning bir ko'rinishi sifatida aholining ko'pchilik qismining dengiz va okean qirg'oqlari bo'ylab joylashishi tendentsiyasida ko'rishimiz mumkin.

YUqorida ta'riflangan omillar mamlakat va xalqlarning iqtisodiy ijtimoiy rivojlanishi natijasida murakkablashib boradi, kishilarning uzluksiz ko'chib yurishga majbur etadi.

Er yuzasida aholi juda notekis joylashgan. Zichligi ming kishidan ortiq bo'lgan gavjum hududlardan tashqari, odam umuman yashamaydigan hududlar ham mavjud. Inson tomonidan o'zlashtirilmagan hududlar quruqlikning 15% ni tashkil etadi. Bunday joylarga qutbyoni hududlar (doimiy yashash hududlari 78° shimoliy kenglikdan janubda va 54° janubiy kenglikdan shimolda joylashgan). Ba'zi baland tog' mintaqalari aholidan xolidir. (Bunga dengiz sathidan 5000 metr balandlikdagi barcha hududlarni kiritishimiz mumkin). SHuningdek Markaziy, Janubiy-g'arbiy Osiyo va SHimoliy Afrikaning ulkan

sahrolari ham odam yashamaydigan joylardir. Ayni vaqtda quruqlikning 7% da Yer yuziaholisining 70% dan ortig'i yashaydi.

Yer yuziaholisining ko'pchiligi tekisliklarda istiqomat qiladi. Insoniyatning $\frac{3}{4}$ qismi dengiz sathidan 500 m balandlikkacha bo'lgan pasttekislik va tekisliklarda joylashgan. Bunday hududlar esa quruqlikning 27,8 % ni tashkil etadi. Yevropa, Avstraliya va Okeaniya bunday hududlarda aholining 9/10 qismi yashaydi. Afrika va Janubiy Amerikada aholining anchagina qismi dengiz sathidan 500-1500 m (mos ravishda 34,6 va 27,5%) bo'lgan hududlarda istiqomat qiladi. Boliviya, Afg'oniston, Efiopiya, Meksika va Peruda aholining 2/3 qismi dengiz sathidan 1000 m balandlikda yashaydi. Niderlandiya, Polsha, Frantsiya, YAponiya, AQSH va boshqa qator davlatlarda barcha aholi punktlari 500 m. lik chegaradan yuqoriga ko'tarilmagan. (Niderlandiyada aholining 2/5 qismi dengiz sathidan past bo'lgan joylarda yashaydi).

Yer yuziaholisining balandlik mintaqalarida taqsimlanishi. (S. Bruk)

Dunyo hududlari	Dengiz sathidan balandlik						YAshash hududi-ning oʻrtacha balandli-gi	Hududi-ning oʻrtacha balandli-gi
	200 m dan past	200-500 m	500-1000 m	1000-1500 m	1500-2000 m	2000 m dan		
	aholi % da						metrda	
Yevropa	68,8	23,5	7,2	0,5	-	-	170	300
Osiyo	56,5	23,5	11,7	4,9	2,5	0,9	320	950
Afrika	32,5	24,1	20,8	13,8	6,8	2,0	590	750
SHimoliy Amerika	46,9	33,3	7,9	4,1	4,0	3,8	430	700
Janubiy Amerika	42,3	15,0	22,8	4,7	4,2	11,0	645	580
Avstraliya va Okeaniya	72,9	17,8	8,4	0,9		-	95	350
Butun quruqlik (Antarktida va Grenlandiyadan tashqari)	56,2	24,0	11,6	4,4	2,3	1,5	320	725

Aholining balandlik mintaqalari bo'ylab notekis joylashishiga yana bir sabab Yer yuziquruqlik qismlaridagi o'rtacha balandliklarning turlicha ekanligidir. (Osiyoda 950 m, SHimoliy Amerikada 700-750 m, Yevropada 300 m). Ammo bu aholining notekis joylashuviga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy sabab emas. Masalan, Osiyo qit'asida o'rtacha balandlik Amerikanikidan yuqori, lekin aholisining ko'pchiligi pasttekisliklarda yashaydi. Bu holatni Osiyo balandlik mintaqalarining yaxshi o'zlashtirilmaganligi bilan tushuntirish mumkin. shuning uchun ham Osiyo aholisining $\frac{3}{4}$ qismi Xitoy, Hindiston, Hindixitoy va boshqa mintaqalarning ulkan pasttekisliklarida nihoyatda zich holatda yashamoqda. Buni YAponiya misolida ham ko'rishimiz mumkin. Aholisining son jihatdan ortiqligi kuzatilgani holda Er yuzasining katta qismi dengiz sathidan 500 m balandlikda joylashganligiga qaramay, bu hududlarda aholi zichligi past, 1000 m balandlikda esa deyarli odamlar yashamaydi.

Aholi joylashuvining yana bir ko'rsatkichi dengizga yaqinlikdir. Ishlab chiqarishning taraqqiy etishiga mos ravishda kishilar Er yuzining har qanday joyida yashay olishadi. Lekin shunga qaramay ayni vaqtda ham dengizga yaqinlashgan sari

aholi zichligi orta boradi. Dengiz qirg'og'idan 200 km masofada – bu quruqlikning 16% ni tashkil etadi – Yer yuziaholisining yarmi istiqomat qiladi.

**Yer yuziaholisining regionlar bo'yicha dengizga yaqinligi ko'rsatkichlari.
(S. Bruk)**

Hududlar	Dengizga turli masofada yashovchi aholi ulushi %					Ushbu hududning dengizga cha bo'lgan o'rtacha masofa-si (km da)	Qirg'oqb o'yi-ning rivoj-lani-shi
	0-50 km	50-200 km	200-500 km	500-1000 km	1000 km dan ortiq		
Yevropa	29.1	25.8	30.3	11.9	2.9	329	3.98
Osiyo .	27.1	20.2	21.9	19.9	10.9	756	4.16
Afrika	18.1	27.0	18.6	23.5	12.8	664	1.71
SHimoliy Amerika	31.5	19.8	20.1	18.5	10.1	384	5.49
Janubiy Amerika	24.4	38.4	27.9	9.0	0.3	540	1.87
Avstraliya va Okeaniya	79.1	15.2	4.9	0.8	-	-	1.50
Butun quruqlik (Antarktida va Grenlandiyadan tashqari)	27.5	22.7	23.5	17.7	8.6	572	

Aholi joylashuvini tavsiflashda asosiy xususiyatlar haqida aniq tasavvur hosil qilishda ikki ko'rsatkich – aholi zichligi va shahar hamda qishloq aholisining tafovuti ajratib ko'rsatiladi.

Aholi zichligining ko'rsatkichi – bu aholining maydonga nisbatini ifodalovchi matematik hisobigina emas. Unda xo'jalikning umumiy ahvoli va yo'nalishi, u yoki bu tipdagi tabiiy sharoitning kishilarning ishlab chiqarish faoliyati uchun yaroqliligi aks etadi. Industrial rivojlangan mamlakatlarda aholi o'rtacha zichligi shahar aholisi salmog'ining yuqoriligi tufayli erlardan foydalanishni aks ettirmaydi. SHuning uchun ko'pincha umumiy zichlikdan tashqari, qishloq aholisining zichligi alohida aniqlanadi. Buni butun mamlakat hududi yoki qishloq xo'jaligida foydalanilayotgan va foydalanishga yaroqli hududlarga nisbatan ham olish mumkin.

Yer yuziaholisining o'rtacha zichligi doimiy aholisi mavjud hududlar (130 mln km²) doirasida 46,2 kishini tashkil etadi.

Ayrim qit'alar, materiklar va regionlar bo'yicha aholining o'rtacha zichligi.

Qit'a, materik va regionlar	1950	1990	1995	2000	2025 (bashorat)
Butun dunyo shu jumladan:	19.4	40.3	43.8	46.2	63.8
Yevropa	74.7	97.0	101.9	102.5	103.5
Osiyo	45.1	100.7	113.3	116.3	159.3
Afrika	7.6	21.8	24.3	27.5	51.0
SHimoliy Amerika	11.0	21.4	22.8	23.8	31.0
Janubiy Amerika	6.4	17.1	18.3	19.6	26.4
Avstraliya va Okeaniya	1.5	3.1	3.3	3.7	4.6

Dunyo mamlakatlarini aholi zichligiga ko'ra 3 ta guruhga ajratishimiz mumkin.

Aholida mamlakatlar uchun 1 km^2 ga 200 kishidan ortiq ko'rsatkichni eng yuqori zichlik deb olishimiz mumkin. Masalan: Belgiya, Niderlandiya, Buyuk Britaniya, Isroil, Livan, Bangladesh, SHri-Lanka, Koreya Respublikasi, Ruanda, Salvador.

O'rtacha zichlik deb dunyo bo'yicha o'rtacha zichlikka yaqin bo'lgan ko'rsatkichni hisoblash mumkin. (1 km^2 ga 40 kishi). Masalan: Irlandiya, Iroq, Kombodja, Malayziya, Marokash, Tunis, Meksika, Ekvador.

Nihoyat pastki darajadagi zichlik, 1 km^2 ga 2 kishidan to'g'ri kelishini ko'rsatish mumkin. Bu guruhdagi davlatlarga Mo'g'uliston, Liviya, Latviya, Litva, Mavritaniya, Namibiya, Gviana, Avstraliya shuningdek Grenlandiya orolini (1 km^2 ga 0.02 kishi) misol qilishimiz mumkin.

SHahar va qishloq aholisi tafovutlari – har qanday mamlakat yoki rayonning iqtisodiy geografik jihatdan ta'riflashning asosidir. O'tmishda shahar aholisi ham qishloq xo'jaligi bilan bevosita shug'ullangan. Lekin bizning zamonamizda aholining shahar va qishloq o'rtasida taqsimlanishi turli darajada rivojlangan davlatlarda industrial yoki agrar rivojlanish xususiyatini baholashda ahamiyat kasb etadi.

SHaharlar sonining o'sishi, shahar aholisi salmog'ining ortishi, shahar turmush tarzining keng joriy etilishi mamlakatning urbanizatsiyalashuvi deyiladi va ijtimoiy demografik jarayonlarga, birinchi navbatda aholi takror barpo bo'lishi, yosh va jins tarkibi, migratsiya xarakteriga va h.k larga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Urbanizatsiya darajasini aniqlashda “shahar” tushunchasi mamlakatda qay tarzda qabul qilinishiga e'tibor berish kerak bo'ladi.

Masalan: SHahar maqomini olish uchun Rossiyada aholi punktida yashovchilar soni 12 ming kishidan oshgan holda ularning 85% i ishchi va xizmatchilar bo'lishi kerak. Daniya, SHvetsiya, Finlandiyada 200 kishilik aholi punkti shahar maqomini oladi.

Hindistonda aholisi 5000 ming kishidan ortiq, zichligi 1 mil^2 ga ming kishi bo'lgan va erkak aholining 15% i qishloq xo'jaligida band bo'lmagan aholi punkti shahar deb ataladi.

SHahar va qishloq aholisining turli ko'rsatkichlr bo'yicha tafovutlari mamlakatlarning ijtimoiy madaniy va iqtisodiy munosabatlarining tarixiy shakllanishi bilan bog'liqdir.

Savol va topshiriqlar.

1. Er yuzida odamlar tarqalishi xaqida qanday nazariyalar bilan tanishsiz?
2. Aholining joylashuv shakllari xaqida ma'lumot bering.
3. Aholining joylashuviga ta'sir ko'rsatuvchi tabiiy omillarni taqqoslang.
4. Aholi zichligining ortib ketishi sabablarini tushuntiring.
5. Aholi punktlarining shakllanish tarixi xaqida qanday fikrga egasiz?
6. Urbanizatsiya darajasining ortiq bo'lishi mamlakatning yuqori darajada rivojlanganligini ko'rsatadimi?

AHOLI MIGRATSIYASI

REJA:

1. Migratsiya tushunchasi.
2. Aholi migratsiyasini keltirib chiqaruvchi omillar va sabablar.
3. Dunyo aholisi migratsiyasi tarixi.
4. Aholi migratsiyasining oqibatlari va muammolari.

Adabiyotlar.

1. . Kuznetsov I. "Geografiya naseleniya i xozyaystva mira" Moskva "Drofa" 1990. Uchebnik 10-klassa.
2. Uralis B. "Naselenie mira" Moskva, Polidizdat. 1965.
3. Asanov G. Sotsial iqtisodiy geografik lug'at. Toshkent, "O'qituvchi" 1990 y.
4. internet sayt: [www. geografiya. ru](http://www.geografiya.ru)
[www. wgeo. ru](http://www.wgeo.ru)

Tayanch iboralar:

migratsiya saldosi – muayyan vaqt ichida hududga ko'chib kelganlar va ko'chib ketganlar orasida miqdoriy farq.

Emigratsiya – kishilarning doimiy yashash hududidan ko'chib ketishi. Turli mamlakatlarda bu tushuncha nisbiy bo'lib, ko'chib keluvchilar ham emigrantlar deb ataladi.

Reemigratsiya – Mamlakatdan ko'chib ketgan kishilarning qayta o'z joylariga ko'chib kelishi.

mehnat migratsiyasi – kishilarning chet mamlakatlarga ishlash maqsadida vaqtincha yoki doimiy ko'chib ketishi.

qochoqlar – siyosiy beqarorliklar va harbiy to'qnashuvlar yuz berayotgan joylardan boshqa hududlarga o'tishga majbur bo'lgan kishilar.

Migratsiya lotincha "migratio" – ko'chish degan ma'noni anglatadi. Aholining bir joydan ikkinchi joyga ko'chib o'tishi aholining migratsion harakati deyiladi. Aholi migratsiyasi aholi soni, qayta takror barpo bo'lishi va boshqa demografik jarayonlardan tashqari aholining etnik – madaniy rivojlanishiga ham ta'sir ko'rsatadi. Binobarin dunyo xalqlarining migratsion harakatlari qit'alar va mamlakatlarda aholining tarkibiy shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatgan. Aholini bir joydan ikkinchi joyga ko'chib o'tishining bir qancha omillari va sabablari mavjud.

Aholi migratsiyasining demografik jarayonlarga ta'siri aholi sonining mexanik ravishda ko'payishi yoki kamayishiga sabab bo'lishidir. Hududdan ko'chib ketayotganlar va kelayotgan o'rtasidagi farq migratsiya saldosi deyiladi. Ko'chib kelayotganlar salmog'i ketayotganlar salmog'idan yuqori bo'lsa, migratsiya saldosi musbat va aksincha bo'lsa migratsiya saldosi manfiy bo'ladi. Mamlakatdan tashqariga ko'chib ketayotganlar emigrantlar, mamlakatga ko'chib kelayotganlar immigratlar, ko'chib ketganlarning o'z mamlakatlariga qaytib kelganlari reemigrantlar deyiladi. Turli mamlakatlarda bu atamalar nisbiydir.

Aholi migratsiyasini tavsiflashda turli omillarni hisobga olish zarur. Bunda migratsiyaning miqyosi, vaqti, shakllari, sabablari migratsiyaning asosiy mohiyatini ochib beradi.

Migratsiya miqyosi (masshtabi) - migratsiyaning hududiy tavsifini beradi va miqyosiga ko'ra tashqi (xalqaro) hamda ichki (rayonlararo) migratsiyalar ajratiladi.

Tashqi migratsiya qit'alararo va qit'a ichida mamlakatlararo sodir bo'ladi. Ichki migratsiya esa rayonlararo, rayon ichida shuningdek shahar va qishloq o'rtasida sodir bo'lishi mumkin.

Migratsiya vaqti - doimiy (qaytmas) yoki vaqtinchalik migratsiyalar ajratiladi. Vaqtinchalik migratsiya o'z navbatida mavsumiy – turli mavsumlarga mos mehnati va dam olish migratsiyalari, mayatniksimon – ertalab ishga borish va kechqurun qaytish migratsiyasi, vaxtalik – ya'ni navbatchilik bilan o'tadigan ishlarga xos migratsiyalarga bo'linadi.

Migratsiya sabablariga kishining o'zi yashab turgan joyidan ko'chishiga yoki boshqa joylarga borib mehnat qilishiga majbur qiladigan yoki, xohish uyg'otadigan omillar kiritiladi.

Migratsiya sabablari – iqtisodiy – kishini tirikchilik o'tkazish uchun qulay joyga ko'chib o'tish yoki borib mehnat qilishga majbur qiladigan sabablar; siyosiy – kishining siyosiy qarashlari mamlakatdagi tuzumga mos kelmasligi sababli hududdan chiqib ketishi; diniy – kishining diniy e'tiqodi ortidan ushbu e'tiqodga amal qilish uchun qulay joy axtarishi yoki e'tiqodi aqidalariga amal qilib bir joydan ikkinchi joyga butunlay yoki vaqtincha ko'chishi. Masalan; ziyoratchilik; Oilaviy maishiy – turli mamlakat fuqarolarining oila qurishi, o'z ajdodlari vataniga qaytishi va h.k; Tabiiy – tabiiy sharoitning turli o'zgarishlari, tabiiy ofatlar yoki iqlimning sog'liqqa to'g'ri kelmasligi va to'g'ri kelishiga mos ravishda ko'chish. kabilardir.

Migratsiya shakllari – ixtiyoriy yoki majburiy bo'lishi mumkin.

Migratsiyaning tashkil qilinishiga ko'ra usullariga tartibli - ya'ni aholining muayyan vaqt ichida, transport va boshqa vositalar bilan ta'minlangan holda ko'chishi; tartibsiz – aholining o'z holicha ko'chishi.

Dunyo aholisining bugungi qiyofasi, mamlakatlar tarixi, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning shakllanishi va umuman kishilik jamiyatining taraqqiyotiga shu kungacha bo'lib o'tgan aholi migratsiyalari bevosita va asosiy ta'sir ko'rsatgan. SHunga ko'ra dunyo aholisining migratsiyasi tarixiga murojaat qilish joiz va lozimdir.

Eng katta ahamiyatga ega bo'lgan dunyo aholisi migratsiyalarini tarixiy-geografik nuqtai nazardan tahlil qilinganda bu migratsiyalarni asosan XIX asrgacha bo'lgan migratsiyalar, XIX – XX asr boshidagi migratsiyalar, birinchi jahon urushidan keyingi migratsiyalar, ikkinchi jahon urushidan keyingi migratsiyalar va hozirgi zamon migratsion harakatlari davrlariga bo'lish mumkin.

XIX asrgacha sodir bo'lgan migratsiyalarga “Xalqlarning buyuk ko'chishi” ya'ni Ilk O'rta asrlarda turkiy qabilalarning Evrosiyo bo'ylab Markaziy Osiyodan G'arbiy Yevropagacha etib borishi, german qabilalarining Markaziy va SHimoliy Yevropaga tarqalishi, slavyan qabilalarining SHarqiy Yevropaga tarqalishi; O'rta asrlarda arab va mo'g'ul bosqinchilik yurishlari, Kichik Osiyoning turklar tomonidan egallanishi va Yevropaga yurishi, ayni vaqtda Ekvatorial Afrika hududidan bantu xalqlarining Janubiy Afrikagacha tarqalishi; XV-XVI asrlarda yangi migratsion harakatlarning yuzaga kelishiga sabab bo'lgan Buyuk geografik kashfiyotlar davridagi Yevropaliklarning va ularning qul savdosi tufayli afrikaliklarning Amerika qit'asiga ko'chishi(XVIII asrning ikkinchi yarmida Yevropadan 1 mln atrofida kishilar Amerikaga borib o'rnamashishgan); ruslarning Sibirni o'zlashtirishga kirishishi; kabilarni kiritish mumkin.

XIX asr va XX asrning boshida sodir bo'lgan migratsiyalar ham asosan Yevropadan Amerikaga yo'nalgan edi. Agar XIX asrning o'rtalarida Yevropadan Amerikaga ko'chib o'tayotganlarning soni o'rtacha 200 dan 400 ming kishigacha tashkil qilgan bo'lsa, XX asrning boshida bu 1,5 mln kishini tashkil qildi. Umuman, XIX asr va

1914 yilgacha Yevropadan 50 mln kishi chiqib ketgan. Bu davrda rivojlangan davlatlar tomonidan dunyoni bo'lib olish harakati boshlanib, mustamlakachilik siyosati ham aholining migratsion harakatlariga sabab bo'ldi.

Birinchi jahon urushi (1914-1918 yy) davrida aholi migratsiyasi o'ziga xos xarakterga ega bo'ldi, urushdan so'ng Yevropa aholisining Amerika qit'asiga ko'chish harakati yangilandi, endi bu harakat Janubiy Amerikaga ham yo'naldi. 1930 yillardagi Yevropada siyosiy o'zgarishlar yuz berishi oqibatida migrantlarning ko'pchiligini siyosiy sabablar tufayli ko'chayotganlar tashkil eta boshladi. 1918-1939 yillar mobaynida Yevropadan 9 mln kishi chiqib ketdi.

Ikkinchi jahon urushi migratsion harakatlarning yangi yo'nalishlarini yuzaga keltirdi. Gitler Germaniyasi asoratga solgan mamlakatlardan millionlab kishilarning qochishi, bosib olingan hududlardan kishilarning Germaniyaga majburan olib ketilishi, SSSR territoriyasida Stalin repressiyasi tufayli butun boshli xalqlarning ko'chirilishi bu migratsiyaning asosini tashkil etadi. Ikkinchi jahon urushi davrida Germaniyaga 4,5 mln dan ortiq kishi olib ketilgan, Stalin buyrug'i bilan ko'chirilgan kishilarning soni esa 3,5 mln. ni tashkil etadi. Urushdan keyingi yillarda Yevropadan 5,4 mln kishi ko'chib ketdi. Migrantlarning ko'chishiga asosan yangi erlarda boylik orttirish va ish topish istagi sabab bo'lgan.

Hozirgi vaqtda emigrantlarning eng ko'p oqimi Meksika va Filippinga to'g'ri keladi. Meksikadan chiqqan emigrantlar soni 10 mlnga Filippindan chiqqanlar soni 7.6 mln kishiga etdi. Halqaro migratsiya doimiy o'sish holatidadir. Agar XX asrning 90 yillarida xalqaro migrantlar soni yiliga 2 mln ga ko'paygan bo'lsa, hozirgi kunda bu 3-4 mlnga etdi. 1998 yilga kelib deyarli 150 mln kishi (dunyo aholisining 2.5%) o'z fuqaroligiga ega bo'lmagan davlatlarda yashagan. Migratsiya qiluvchi dunyo aholisining deyarli yarmi, neft, gaz, olmos, oltin, va boshqa foydali qazilmalarga boy, sanoat jadal o'sayotgan rivojlanayotgan davlatlarda yashaydi. Migrantlarnig taxminan uchdan biri 7 ta rivojlangan, aholisi dunyo aholisining 12% idan ozrog'ini tashkil etuvchi davlatlarda to'plangan (AQSH, Kanada, Italiya, Frantsiya, Germaniya, Buyuk Britaniya, Yaponiya). Masalan: AQSHda 1998 yilda 26 mln migrant yashagan bo'lib, bu mamlakat aholisining 10% ni tashkil etadi. Yevropada migrantlarning ko'pchilik qismi (taminan 60%) Frantsiya va Germaniyada yashaydi. Frantsiyada 5,9 mln migrant hisobga olingan, ular mamlakat aholisining 10% ini tashkil etadi. Germaniyada 7 mln migrant bo'lib, mamlakat aholisining 8,5% ini tashkil etadi. Kichik davlatlarda muhojirlar soni unchalik ko'p emas, lekin ularning ulushi ancha yuqori. Masalan Lyuksemburgda aholining 31%, SHveytsariyada 18%, Belgiyada 9,1%, Avstriyada 8,1%i muhojirlardir. 90-yillarda yiliga yarim mln. osiyolik muhojir SHimoliy Amerika va Avstraliyaga ko'chib keldi. Ko'chib keluvchilar asosan Hindiston, Xitoy, Filippin, Bangladesh va Indoneziyaliklardir. 1980-1995 yillarda AQSH ga 1 mlndan ko'proq osiyolik qochoqlar ko'chib keldi. Ularning asosiy qismi vetnamliklar, laosliklar va kambodjaliklardir. Ayni shu davrda 450 mingdan ortiq markaziy amerikalik AQSHdan panoh topdi.

1979 yilda BMT mutaxassislari ichki migratsiyani keltirib chiqaruvchi asosiy sabablar ro'yxatini ishlab chiqdilar:

- Ish kunining uzunligi, qishloq xo'jaligidagi og'ir ish sharoiti.
- Mehnatga kam haq to'lanishi.
- Qishloqda shaharga nisbatan yashash sharoitining og'irligi.
- Davlat byudjetining 80% shaharlar rivojlanishi uchun sarflanishi.
- Dam olish va ko'ngil ochish imkoniyatining mavjudligi
- YUqori ish haqi olish imkoniyatining mavjudligi

- Oilada bolalar sonining ko'pligi
- Ma'naviy eskirgan mehnat vositalarining qo'llanilishi.

Zamonaviy aholi migratsiyalari qoloq va rivojlanayotgan davlatlardan rivojlangan davlatlar tomonga yo'nalgan. Rivojlangan davlatlar XX asrning ikkinchi yarmida qoloq davlatlardan mehnat migrantlarini o'zlariga jalb eta boshladilar.

Zamonaviy migratsiya ijtimoiy hodisa sifatida asosan bitta maqsadga, ya'ni yaxshiroq hayot darajasiga erishishga tayanadi. Har holda boshqa omillarni ham yoddan chiqarmaslik lozim. Binobarin Xalqaro Mehnat tashkiloti tomonidan zamonaviy migratsiya turlari quyidagicha klassifikatsiya qilinadi. Ular asosan besh tipga ega:

1. Ko'chib o'tuvchilar, ya'ni boshqa hududlarga doimiy yashash uchun ko'chuvchilar. Migrantlarning bu guruhi ko'proq rivojlangan mamlakatlarga, ayniqsa AQSH, Kanada va Avstraliyaga yo'nalgan. Yevropada Germaniya alohida o'ringa ega. Lekin barcha mamlakatlarda migrantlar oilaning jamlanishiga asoslanadi, chunki doimiy yashash huquqini olish uchun boshqa sabablar davlat qonunlari tomonidan qiyinchiliklarga duch keladi;
2. Mamlakatda migrantning ishlash va yashash muddati aniq ko'rsatilgan, shartnoma asosida ishlovchilar guruhi. Bular asosan mavsumiy ishchilardan iborat bo'lib, masalan Karib havzasi aholisining AQSH va Kanadaga yig'im-terim paytida kelib ishlab ketishini misol qilib ko'rsatish mumkin. Bu guruhga shuningdek rivojlangan mamlakatlarga oddiy "qora" ish uchun taklif qilinayotgan ishchilarni ham kiritish mumkin;
3. YUqori malaka va bilimga ega bo'lgan professional mutaxassislar guruhi. Bu guruhga shuningdek o'qituvchilar va talabalar ham kiritiladi;
4. Nolegal immigrantlar guruhi. Bu guruhga boshqa mamlakatga yashirin yoki qonunni chetlab o'tganlar bilan birgalikda turistik yoki vizasining muddati o'tgani holda mehnat faoliyati bilan shug'ullanib yurgan chet elliklar kiritiladi. Bu guruhning millionlab vakillari doimiy ravishda AQSH, Yevropa, Janubiy Amerika va Afrika davlatlariga kirib kelmoqda;
5. Qochoqlar – o'z mamlakatidan turli xavf-xatarlar tufayli chiqib ketishga majbur bo'lgan kishilar guruhi. So'nggi yillarda bu guruhning miqdori anchaga ko'paydi.

Ayni vaqtda ayrim mamlakatlarda ishlab chiqarishda asosan migrantlar ishlamoqda. Masalan XX asrning 80 yillarida mehnat resurslaridagi emigrantlar salmog'i Quvaytda 75%, Katarda 85%, BAA da 90% ni tashkil qildi. AQSHga 6 mln kishi ish joyi izlab ko'chib o'tgan. Qonunsiz ravishda o'tayotganlarning hisobi ortib bormoqda. Ishchilar emigratsiyasi dunyo bo'yicha 100 mln doll. foyda keltirgan. XX asrning ikkinchi yarmida ishchilardan tashqari rivojlangan davlatlarga yuqori malakali mutaxassislarning ko'chishi kuzatildi. Bu "oqillar ko'chishi" nomini oldi.

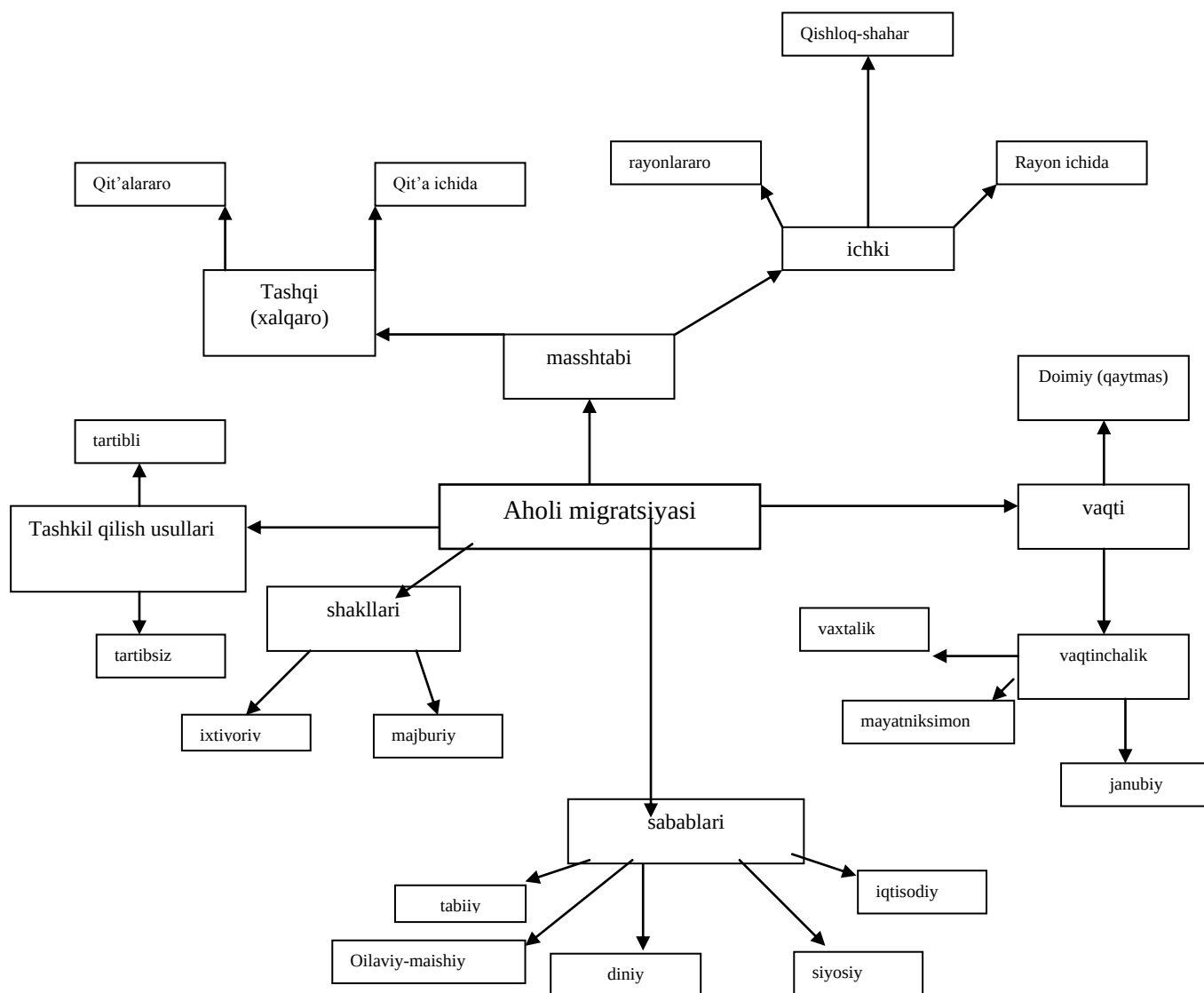
SHuningdek siyosiy beqarorliklar urush harakatlari ketayotgan hududlardan aholining majburan ketishiga sabab bo'ldi. Dunyoda qochoqlar soni yildan-yilga ortib bormoqda. Natijada turli mamlakatlarda ushbu mamlakat qonunlarini, tilini va turmush tarzini yaxshi bilmaydigan kishilar soni ortib, jinoyatchilik va tartibsizliklarga sabab bo'lmoqda. Agar qochoqlar soni 1970 yilda 2,5 mln kishi deb qayd qilingan bo'lsa, 1983 yilga kelib 11 mln ni tashkil etdi. 1993 yilda esa 19 mln deb hisoblangan. Ayni vaqtda Osiyo da 7 mln, Afrikada 5,5 mln, Yevropada 4,5 mln, AQSH, Kanada va Lotin Amerikasida 1 mln qochoq qayd qilingan. Ta'kidlash joizki, bugungi kunda dunyo bo'yicha 23 mln. qochoq mavjud.

Ayni vaqtda dunyo bo'yicha aholi migratsiyasini tartibga solish dolzarb muammolardan biridir. Mamlakatlarda migratsion harakatlarning salbiy oqibatlarini oldini olish ustidan qat'iy choralar ko'rilmogda.

Savol va topshiriqlar.

1. Aholi migratsiyasiga xos atamalarni izohlang.
2. Migratsiya sabablarini tushuntirib bering.
3. Turli tarixiy davrlardagi aholi migratsiyalari sabablarini tushuntiring.
4. Nima uchun rivojlangan davlatlar mehnat migratsiyasiga keng yo'l ochdilar?.

Aholi migratsiyasining tavsifiy grafik plan – konspekti

O'RTA OSIYO VA QOZOG'ISTON AHOLISI

REJA:

1. O'rta Osiyo va Qozog'iston aholisiga tarixiy-etnografik ta'rif.
2. O'rta Osiyo va Qozog'iston aholisining demografik rivojlanishi.
3. O'rta Osiyo va Qozog'iston aholisining rivojlanish omillari.

Adabiyotlar.

1. Mamatqulov M. O'rta Osiyo iqtisodiy ijtimoiy geografiyasi. Toshkent, 2001. ma'ruzalar matni.
2. S. Bruk. Naselenie mira. Moskva, "Nauka" 1980 g.
3. Ulanis. Naselenie mira. Moskva, Politizdat 1965 g.
4. Asanov G. Sotsial iqtisodiy geografik lug'at. Toshkent, "O'qituvchi" 1990 y.
5. internet sayt: www.geografiya.ru
www.wgeo.ru

Tayanch so'z va iboralar:

Qadimiy turkiy qabilalar – antik davr va ilk o'rta asrlarda Markaziy Osiyo tekisliklarida ko'chmanchilik bilan hayot kechirgan qabilalar.

Qabilalar ittifoqi – O'rta asrlarda O'rta Osiyo hududida siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy jihatdan birlashgan ko'chmanchilik bilan hayot kechiruvchi qabilalar.

Dunyo aholisining geografik va demografik xususiyatlari haqida so'z borar ekan O'rta Osiyo hududiga alohida to'xtalib o'tish maqsadga muvofiqdir. Chunki, XX asrning so'nggi yillarida ro'y bergan ijtimoiy va siyosiy o'zgarishlar O'rta Osiyo davlatlari aholisining hayotida tub burilishlar yasadi va bu hududdagi mamlakatlarning demografik taraqqiyotiga o'z ta'sirini ko'rsatmay qolmadi. Binobarin O'rta Osiyo xalqlarining tarixiy shakllanishidan tortib bugungi kundagi vaziyatini etnogeografik va demogeografik tahlil qilish orqali mintaqa aholisining bugungi va kelajakdagi rivojlanishi xaqida xulosalar chiqarish mumkin. O'rta Osiyo respublikalarining mustaqillikka erishishi bu hududdagi xalqlarning milliy shakllanish jarayonini tezlashtirib, yangi ijtimoiy va siyosiy munosabatlarning vujudga keltirmoqda. Xalqlarning sobiq Ittifoq davridagi unutilib ketayozgan milliy – etnik qadriyatlari qayta tiklanmoqda. Mintaqa aholisining bugungi kundagi geografik va demografik xususiyatlarini tahlil qilish xalqlarning tarixiy shakllanish jarayonlarini o'rganishdan boshlanishi kerak.

O'rta Osiyo va Qozog'iston xalqlari etnik jihatdan yaqinligi va tarixiy taqdirларining mushtarakligi natijasida iqtisodiy-ijtimoiy va madaniy taraqqiyotda umumiylikka egadirlar. Uzoq davom etgan etnik jarayonlar, aholining juda ko'p migratsion harakati, mintaqa hududiga kirib kelgan boshqa xalqlarning aralashuvi natijasida mintaqa hududida yirik etnoslar shakllandi. Tub joy millatlar bo'lgan o'zbeklar, qozoqlar, qirg'izlar, turkmanlar, qoraqalpoqlar, kam sonli uyg'urlar shuningdek sobiq Ittifoq davrida ko'plab ko'chib kelgan tatarlar oltoy til oilasidagi turk til guruhiga mansubdirlar. Sobiq SSSR davrida mintaqa hududiga ko'p millatlar jumladan ruslar, ukrainlar, beloruslar, tatarlar, nemislar va armanlar ko'plab ko'chib kelishdi va hatto ayrim hududlar aholisining salmoqli qismini tashkil etishgan. Shuningdek mintaqa hududida doimiy istiqomat qiluvchi, kam sonli boshqa millat vakillaridan arablar, eronilar, kurdlar, belujlar, uyg'urlar, dunganlar, koreyslar va b. mavjud. Turk tili guruhiga mansub aholi

mintaqada 70% ni tashkil etadi. Sobiq SSSR davrida asosiy millatlarning istiqomat hududlari asosida milliy respublikalar tashkil etildi va bu respublikalar 1991 yilda mustaqillikka erishganlaridan keyin ham o'z nomlarini saqlab qoldilar. Chunki respublikalarning nomlanishi tarixiy haqiqatga mos edi. Respublikalar aholisini tashkil etgan xalqlarning tarixiy shakllanish hududlari ham respublikalar chegaralariga deyarli mos keladi.

O'zbeklar. Bu xalq ajdodlarining shakllanishida so'g'dlar, xorazmliklar, baqtriyaliklar, farg'onaliklar va sak-massaget qabilalari ishtirok etishgan. Turkiy qabilalar O'rta Osiyo hududiga eramiz boshida kirib kela boshlashgan, lekin ularning etnik jarayonlardagi faol ta'siri Turk hoqonligi davrida sezilarli bo'ldi. Ayni O'zbekistonning hozirgi hududida eron til guruhi va turk tili guruhiga mansub xalqlarining keng miqyosda aralashuvi sodir bo'ldi. O'zbek xalqi shakllanishidagi asosiy xususiyatlarining tugallanishi IX – XII asrlarda Qoraxoniylar davrida yuz berdi. (ammo "o'zbek" etnonimining mustahkam o'rnashib qolishi XV asr oxiri va XVI asr boshlarida SHayboniyxon davrida ro'y berganligini ta'kidlanadi.)

XX asr boshida o'zbeklar uchta yirik etnografik guruhdan iborat edi: vohalardagi o'troq aholi; yarim ko'chmanchi hayot kechiruvchi va urug'-jamo'a munosabatlarini saqlab qolgan, o'rta asrlarda o'g'uzlar va turk-mo'g'ul qabilalari bilan aralashgan mo'g'ullar bosqiniga qadar yashagan qabilalarning avlodlari; dashti qipchoq qabilalarining avlodlari (qipchoqlar, naymanlar, qo'ng'irotlar, mang'itlar va b.). Ularning o'troq hayotga o'tishi XX asr boshidagina tugallandi. Turkistonni ruslar bosib olishi va oktyabr to'ntarilishi o'zbek millatining shakllanish jarayoniga birmuncha ta'sir ko'rsatdi, endilikda mustaqillikning ta'siri milliy o'zlikni anglash jarayonini tezlashtirdi.

Qozoqlar. Qozoqlarning shakllanish jarayonida ko'pgina qadimgi qabilalar ishtirok etgan. Eramizgacha I asrda va eramizning I asrida hozirgi Qozog'iston hududini sak, usun, Qangyuy qabilalari ittifoqi, alanlar va boshqa ko'plab qabilalar yashashgan. VI-VII asrlarda bu hududda G'arbiy Turk xoqonligi tarkibiga kiruvchi turli turkiy qabilalar: turgashlar, qarluqlar paydo bo'ldi. VIII-XI asrlarda bu hududga qimaqlar, qipchoqlar va o'g'uzlar kirib kelishadi. X-XI asrlardagi Qoraxoniylar davri qabilalarning birlashuv jarayonini tezlashtirdi. XII asrda qoraxitoylar va mo'g'ullarning kirib kelishi qabilalarning aralashib ketishiga sabab bo'ldi. XV asr oxiri – XVI asr boshida Qozoq xonligi tashkil topdi va qozoq xalqining shakllanishi tugallandi. XVI asr o'rtalarida qozoqlar tarkibiga Ural, Sibir va SHarqiy Ertisuvdan kirib kelgan qabilalar qo'shildi.

Qozoq qabilalarining tarkibida uchta tarixiy hududiy xususiyatga ega bo'lgan qabilalar guruhi (juz yoki orda) tashkil topgan: Katta Juz (Ertisuv); O'rta Juz (Markaziy Qozog'istonning dasht rayonlari, Sirdaryo, Ishim, Tobol daryo vodiylari); Kichik Juz (Qozog'istonning g'arbiy hududlari). Har bir Juzga ko'pgina qabilalar birlashgan: Katta Juz – dulat, alban, suan, qangli va b; O'rta Juz-arg'in, nayman, qipchoq, kerey, qo'ng'iroq; Kichik Juz – alim-uli, bay uli, jeti uru. Qozoq millatining shakllanishida bu qabilalar ittifoqlari o'rtasidagi munosabatlar katta o'rin tutgan.

Qirg'izlar. Qirg'iz xalqi etnik tarixining ilk bosqichlari xunn, dinlin, sak, usun qabilalarining qabilaviy ittifoqlari bilan bog'liqdir. VI-X asrlarda qirg'iz xalqining tarkibiga kiruvchi turkiy qabilalar Sayan-Oltoy, Irtishbo'yi, SHarqiy Tyan-SHan hududlarida tarqalgan. Mo'g'ul bosqinidan keyin bu qabilalarning bir qismi markaziy va g'arbiy Tyan-SHan va Pomir hududlariga kelib joylashdi. Ular Tyan-SHan hududida qirg'iz etnosining shakllanishi uchun asos bo'lib, ularning tarkibiga yana qarluqlar va uyg'urlar, keyinchalik mo'g'ullar va qozoq-no'g'ay qabilalari ham aralashgan. Umuman olganda qirg'iz xalqi Tyan-SHan hududida XVI asrda tarkib topdi. XVII –XVIII asrlarda

qirg'iz erlari jung'or xonlarining doimiy bosqinlariga duchor bo'ldi, XIX asrning birinchi yarmida esa ular Qo'qon xonligi ta'siriga tushib qoldilar. Ruslarning Turkistonni bosib olishi natijasida XIX asrning 60-70 yillarida qirg'iz qabilalarining asosiy erlari Rossiya tarkibiga kirdi.

Turkmanlar. Turkman etnosining qadimgi asosi dax-massaget va alan-sarmat qabilalari bo'lgan. Bu xalqning shakllanishida yana qadimgi davlatlar Marg'iyona, Parfiya va Xorazm aholisi ishtirok etgan. Eramizning I asrida hozirgi Turkmaniston hududiga qadimiy turk qabilalari kelib o'rnamashishgan. IX-XI asrlarda o'g'uz (saljuq) qabilalari kirib kelishgan va ular turkman etnosining o'zagini tashkil etishadi. Turkman xalqining shakllanish jarayoni XV asrda tugallandi. Bu vaqtga qadar o'g'uz qabilalarining tarkibiga bir qancha boshqa qabilalarning xususan qipchoqlarning aralashuvi yuz berdi. Oktyabr to'ntarilishiga qadar turkman xalqi bir qancha yirik qabilalardan tashkil topgan bo'lib, ularning eng yiriklari hududiy jihatdan bir-biridan quyidagicha ajralgan edi: takinlar (Axal, Murg'ob va Tajan daryolari havzalari), yovmitlar (Kaspiybo'yi oblasti, Xiva xonligi), ersarilar (Amudaryo vodiysi), salirlar, sariqlar, go'klanlar, chavdarlar (Xiva xonligi). SHuningdek xo'jalik yuritish jihatidan turkmanlar chorvadorlar va dehqonlar(chamurlar)ga bo'lingan.

Tojiklar. Tojik xalqining etnogenezi eramizdan avvalgi II asrning oxiri va I asrning boshidan boshlangan deb hisoblanadi. Bu davrda O'rta Osiyo hududida mahalliy eron til guruhiga mansub aholi bilan ko'chmanchi turkiy qabilalarning aralashuvi va assimilyatsiya jarayoni boshlangan. Tojik etnosi shakllangan hududda qadimgi dehqonchilik bilan shug'ullanuchi aholi baqtriyaliklar, so'g'dlar, qadimgi farg'onaliklar, shuningdek ko'chmanchi chorvadorlik bildan shug'ullanuvchi saklar istiqomat qilishgan. Eramizgacha bo'lgan II asrda Baqtriya hududiga saklar bilan birgalikda yuechjilar bostirib kirib, keyinchalik Kushon imperiyasiga asos solishgan. Eramizning IV-V asrlarida O'rta Osiyoga eftalitlar (oq xunnlar) kirib kelishadi. SHuningdek VI asrda tashkil topgan Turk xoqonligi ta'sirida turkiy tilning ustunligi orta boradi. Bu hududda tojik etnosining tashkil topishida eron til guruhiga mansub qabilalarning turkiy tili qabilalar bilan aralashuvi katta rol o'ynagan va uchta yirik etnografik guruh ajralib chiqqan bular: shimolda so'g'diylar, shimoli-sharqda farg'onaliklar, janubda tohariylardir. Tojik xalqi etnik yadrosining shakllanishi IX-X asrlarda Somoniylar davlati davrida tugallandi. SHuni ta'kidlash kerakki bu etnosning shakllanishiga doimiy ravishda turkiy tilga mansub qabilalar ta'sir ko'rsatib turgan. Oktyabr to'ntarishi va Tojikiston Respublikasining tashkil topishi bilan tojik etnosiga Pomir tog'ligi hududida istiqomat qiluvchi bir qancha xalqlar: yag'ulomliklar, rushonliklar, bartangliklar, oroshorliklar, shug'nonliklar, xufliklar, bajuyliklar, ishkashimliklar, vohanliklar shuningdek Zarafshonning daryosining yuqori qismida yashovchi yag'nobliklar qo'shildi.

O'rta Osiyo aholisini tashkil etuvchi millatlar asosan qishloq xo'jaligiga asoslangan erlarda yashaganligi uchun ko'p farzandlilik bu hududlar uchun odatiy hol edi. Oktyabr to'ntarishi va respublikalarning tashkil topishi, mintaqada meditsina va aholiga xizmat ko'rsatish tarmoqlarining yaxshilanishiga sabab bo'ldi va aholining tez ko'payishiga olib keldi. XX asr davomida mintaqa aholisi 5,5 baravar o'sganligi qayd etiladi.

Mintaqa aholisining 1939 – 1998 yillar mobaynida dinamik o'sishi.

(ming kishi hisobida)

Mamlakat	1939	1959	1970	1979	1989	1998
O'zbekiston	6336	8109	11779	15391	19906	24000
Qozog'iston	6094	9225	13009	14684	16638	16500
Qirg'iziston	1458	2006	2934	3529	4291	4500

Tojikiston	1484	1981	2900	3801	5112	7080
Turkmaniston	1252	1516	2159	2759	3534	4600
Mintaqa bo'yicha	16624	22977	32801	39164	49481	56600

Hisobot davrida mintaqaholisi deyarli 3,5 baravar o'sgani holda, bu ko'rsatkich eng ko'p O'zbekistonda (3.8 baravar) va Turkmanistonda (3.7 baravar), eng kam Qirg'izistonda (2.1 baravar) va Qozog'istonda (2.7 baravar) ni tashkil etgan.

Aholining tabiiy o'sish ko'rsatkichlari Tojikiston, Turkmaniston va O'zbekistonda ancha yuqori. Bu ko'rsatkichlar 1995 yilda quyidagi holatda bo'lgan.

mamlakat	tug'ilish	o'lim	Tabiiy o'sish %.
Qozog'iston	19.9	8.1	11.8
Qirg'iziston	28.6	7.2	21.4
Tojikiston	32.2	6.6	25.6
Turkmaniston	34.0	7.1	26.9
O'zbekiston	33.1	6.5	26.6

O'rta Osiyo aholisining demografik rivojlanishi XXI asrning birinchi 10 yilligida o'ziga xos xususiyatga ega bo'lib, bu xususiyat mustaqil respublikalarning o'z milliy ijtimoiy va siyosiy yo'llariga ega bo'layotganliklari bilan bog'liqdir.

O'rta Osiyo mamlakatlari demografik ko'rsatkichlari

ko'rsatkichlar	Qozog'iston	Qirg'iziston	Tojikiston	Turkmaniston	O'zbekiston
Aholi soni Mln kishi					
1993 y	17.0	4.5	5.6	4.3	21.7
1995 y	16.9	4.4	5.8	4.5	22.7
2003 y	16.8	4.9	6.9	4.8	26.0
2007 y	15.5	5.2	7.1	5.4	26.5
Maydoni ming km kv	2717.3	198.5	143.1	488.9	448.9
Aholi zichligi kishi/km kv					
1993					
2007	6.3 5.7	22.7 26.2	39.1 49.6	8.8 11.1	48.3 59.0
Urbanizatsiya darajasi %	57	35	26	47	36
Tug'ilish koeffitsienti ‰					
1992					
2006	19.9 20.0	28.6 23.0	32.2 26.0	34.0 25.0	33.1 24.0
O'lim koeffitsienti ‰					
1992					
2006	8.1 10.0	7.2 7.0	6.6 7.0	7.1 8.0	6.5 7.0
Go'daklar o'limi koeffitsienti ‰					

1992	26.2	31.5	45.9	43.6	37.4
2006	29.0	50.0	65.0	74.0	58.0
YAlpi tug'ilish koeffitsienti ‰					
1995	2.3	3.3	4.3	4.0	3.8
2006	2.5	2.8	3.4	2.9	2.7
2025 yilgi aholi soni BMT bashorati mln kishi	17.1	6.6	9.4	6.6	32.9
2050 yilgi aholi soni BMT bashorati mln kishi	17.4	8.1	11.4	7.4	37.2

Ayni kunlarda O'zbekiston Respublikasi aholisining 27 mln kishidan oshib ketganligi ma'lumdir.

Mustaqillikka erishgan O'rta Osiyo davlatlari industrial rivojlanish yo'lidan bormoqda. Binobarin urbanizatsiya darajasi ham shunga mos ravishda o'sib bormoqda. Ayni vaqtda urbanizatsiya darajasi bo'yicha Qozog'iston Respublikasi eng yuqoridir (58%). Bu ko'rsatkich Turkmaniston Respublikasida ham o'sib bormoqda.

Mustaqil respublikalar aholisining yashash darajasi va iste'mol sifatini oshirish bugungi kundagi respublikalar hukumatlarining asosiy vazifasidir.

2000 yilda mustaqil ekspertlar tadqiqotlariga ko'ra O'rta Osiyo davlatlari yashash darajasi bo'yicha 173 mamlakat ichida quyidagicha o'rin egallagan:

Qozog'iston 79

Turkmaniston 87

O'zbekiston 95

Qirg'iziston 102

Tojikiston 112

Ayni vaqtda O'rta Osiyo respublikalarida ishlab chiqarish texnologiyalarining yangi usullari joriy qilinmoqda. Bu esa mintaqa aholisining ish bilan ta'minlanishi, yashash darajasining yaxshilanishi, binobarin demografik rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Savol va topshiriqlar.

1. O'rta Osiyo aholisining etnik rivojlanishiga tabiiy omillar ta'sirini izohlang.
2. O'rta Osiyo xalqlarining etnik yaqinligi nimalarda namoyon bo'ladi?
3. O'rta Osiyo mintaqasi aholisining demografik ko'rsatkichlariga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?

Amaliy mashg'ulot -№1 (2soat)

Mavzu: Aholi geografiyasi fanining predmeti, maqcad va vazifalari.

Ishning maqsadi: Aholi geografiyasi fani haqida to'liq tasavvur va tushunchalar hosil qilish.

Kerakli jihozlar: Ma'ruzalar matni, dunyo aholisi kartasi, dunyo atlasi.

Ishni bajarish tartibi:

1. Aholi geografiyasi fanining mazmuni va mohiyati haqida tushuncha bering.
2. Aholi haqida ma'lumotlar yig'uvchi tashkilotlar faoliyati doirasi haqida ma'lumotlar bering.
3. Aholi geografiyasi fanining tarixiy rivojlanishi haqida so'zlab bering.
4. Geografik tadqiqotlarda aholi haqidagi ma'lumotlar izchilligini sxematik tarzda ifodalang.

Adabiyotlar.

1. Karimov I. A. "O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida...." Toshkent, "O'zbekiston" 1995 y.
2. Asanov G. Aholi geografiyasi. Toshkent, "O'qituvchi" 1978 y.
3. Asanov G. Sotsial iqtisodiy geografik lug'at. Toshkent, "O'qituvchi" 1990 y.
4. Bo'rieva M. Demografiya asoslari. Toshkent, O'zMU. 2002 y. Ma'ruzalar matni.

Amaliy mashg'ulot -№2 (2soat)

Mavzu: Aholi geografiyasi fanining boshqa fanlar bilan aloqadorlikda shakllanishi

Ishning maqsadi: Fanlarning o'zaro aloqadorlikda shakllanishi haqida tushuncha hosil qilish.

Kerakli jihozlar: Ma'ruzalar matni, dunyo siyosiy kartasi, dunyo atlasi, sxemalar.

Ishni bajarish tartibi:

1. Aholi geografiyasi fanining shakllanishiga ta'sir ko'rsatgan tarixiy omillarni tahlil qiling.
2. Zamonaviy aholi geografiyasi faniga aloqador fanlarning uch guruhini sxematik tarzda ifodalang.
3. Demografiya va etnografiya fanlarining tadqiqot ob'ektlari haqida so'zlang.
4. Aholi geografiyasiga aloqador fanlarning uchinchi guruhiga ta'luqli fanlarga ta'rif bering.

Adabiyotlar.

1. Karimov I. A. "O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida" Toshkent, "O'zbekiston" 1995 yil.
2. Asanov G. Aholi geografiyasi. Toshkent, "O'qituvchi" 1978 y.
3. Asanov G. Sotsial iqtisodiy geografik lug'at. Toshkent, "O'qituvchi" 1990 y.

Amaliy mashg'ulot -№3 (2soat)

Mavzu: Aholini geografik tadqiq etish xususiyatlari.

Ishning maqsadi: Aholi geografiyasining tadqiqot usullari, yo'nalishlari, aholini tadqiq etishning muhim xususiyatlari haqida bilimga ega bo'lish.

Kerakli jihozlar: Ma'ruzalar matni, dunyo siyosiy kartasi, dunyo atlas, sxemalar.

Ishni bajarish tartibi:

1. Aholi geografiyasining tadqiqot usullarini sxematik tarzda ifodalang va izoh bering.
2. Aholini geografik tadqiq qilishda asosiy e'tibor qaratilishi lozim bo'lgan omillar haqida ma'lumot bering .
3. Aholining funktsional guruhlari haqida tushuncha bering.
4. Aholi geografiyasining asosiy yo'nalishi va vazifalari haqida so'zlab bering.

Adabiyotlar.

1. Asanov G. Aholi geografiyasi. Toshkent, "O'qituvchi" 1978 y.
2. Asanov G. Sotsial iqtisodiy geografik lug'at. Toshkent, "O'qituvchi" 1990 y.
3. Bo'rieva M. Demografiya asoslari. Toshkent O'zMU, 2002 y. Ma'ruzalar matni.

Amaliy mashg'ulot -№4(4soat)

Mavzu: Aholining rivojlanish qonuniyatlari, aholi haqida nazariyalar, aholini o'rganish manbalari.

Ishning maqsadi: Aholining asosiy rivojlanish omillari, nazariya va qonuniyatlar, aholini o'rganish manbalari haqida bilimlarga ega bo'lish.

Kerakli jihozlar: ma'ruzalar matni, sxemalar, dunyo siyosiy kartasi, dunyo atlas, dunyo yozuvsiz kartasi, rangli qalamlar.

Ishni bajarish tartibi:

1. Aholi rivojlanishidagi asosiy ta'sir ko'rsatuvchi iqtisodiy, ijtimoiy va tabiiy omillar haqida so'zlab bering.
2. Malytus nazariyasining asosiy mohiyatini ayting va o'z fikringizni bildiring.
3. Hozirgi zamon dunyo aholisining asosiy muammolari va oqibatlari haqida gapiring.
4. Aholi ro'yxatlari haqida ma'lumot bering va ro'yxatga olinish izchilligi bo'yicha ta'riflang.
5. Aholi rivojlanishidagi muammolar xarakteri bo'yicha dunyo mamlakatlarini yozuvsiz xaritada ranglar yordamida tasvirlang.

Adabiyotlar.

1. Asanov G. Aholi geografiyasi. Toshkent, "O'qituvchi" 1978 y.
2. Kuznetsov I. "Geografiya naseleniya i xozyaystva mira " Moskva, "Drofa" 1990. uchebnik 10-klassa.
3. internet sayt: [www. wgeo. ru](http://www.wgeo.ru)

Amaliy mashg'ulot -№5 (4soat)

Mavzu: Demografik strukturalar va jarayonlar

Ishning maqsadi: Demografik strukturalar va demografik jarayonlar haqida tushuncha hosil qilish.

Kerakli jihozlar: Ma'ruzalar matni, dunyo siyosiy kartasi, dunyo atlas, dunyo yozuvsiz kartasi.

Ishni bajarish tartibi:

1. Aholining shakllanish jarayonlarini tahlil qiling va misollar keltiring.
2. Demografik tadqiqotlarning asosiy ob'ektlari va tadqiqot yo'nalishini ta'riflang.
3. Aholi tarkibining asosiy qismlari jins va yosh tarkibini o'rganish haqida gapirib bering.
4. Aholining yosh tarkibi turlari haqida ma'lumot bering.
5. G. Sundberg bo'yicha yosh tarkibi turlariga mamlakatlarni dunyo yozuvsiz kartasida tasvirlang.

Adabiyotlar.

1. Kuznetsov I. "Geografiya naseleniya i xozyaystva mira" Moskva "Drofa" 1990. Uchebnik 10-klassa.
2. Kvasha A. "CHto takoe demografiya?" Moskva "Мысль" 1989 g.
3. Bo'rieva M. Demografiya asoslari. Toshkent, O'zMU 2002 y. Ma'ruzalar matni.
3. internet sayt: www.geografiya.ru

Amaliy mashg'ulot -№6 (2soat)

Mavzu: Demografik koeffitsentlar.

Ishning maqsadi: Aholini demografik statistika usulida hisoblash malakasini shakllantirish.

Kerakli jihozlar: Ma'ruzalar matni, dunyo siyosiy kartasi, dunyo atlas, dunyo yozuvsiz kartasi.

Ishni bajarish tartibi:

1. Demografiya fanining rivojlanish tarixi va asosiy vazifalari haqida so'zlab bering.
2. Tug'ilish koeffitsentlari haqida ma'lumot bering va misol keltiring.
3. O'limning asosiy omillari va koeffitsentlari haqida ma'lumot bering.
Go'daklar va onalar o'limiga izoh bering.
4. Tug'ilish va o'lim koeffitsentlarining demografik tahlildagi ahamiyatiga misol keltiring.

Adabiyotlar.

1. Bo'rieva M. "Demografiya asoslari" Toshkent, O'zMU 2002 y. Ma'ruzalar matni.
2. Asanov G. Sotsial iqtisodiy geografik lug'at. Toshkent, "O'qituvchi" 1990 y.
3. internet sayt: www.wgeo.ru
www.geografiya.ru
4. Kvasha A. "CHto takoe demografiya?" Moskva, "Мысль" 1989 y.

Amaliy mashg'ulot -№7 (4soat)

Mavzu: Aholi takror barpo bo'lishi, Tabiiy o'sish.

Ishning maqsadi: Aholining takror barpo bo'lish qonuniyatlari, printsiplari, tabiiy o'sish tushunchalari haqida bilimga ega bo'lish.

Kerakli jihozlar: Ma'ruzalar matni, dunyo siyosiy kartasi, dunyo atlas, dunyo yozuvsiz kartasi.

Ishni bajarish tartibi:

1. Aholi takror barpo bo'lishning asosiy omillariga izoh bering.
2. Aholining tabiiy harakati va uning turlariga izoh bering.
3. Aholi takror barpo bo'lishining uch turi haqida gapiring va dunyo yozuvsiz kartasida ushbu turlarga mansub mamlakatlarni tasvirlang.
4. Demografik o'tish kontsepsiyasi haqida ma'lumot bering.

Adabiyotlar.

1. Asanov G. Aholi geografiyasi. Toshkent, "O'qituvchi" 1987 y.
2. Asanov G. Sotsial iqtisodiy geografik lug'at. Toshkent, "O'qituvchi" 1990 y.
3. Bo'rieva M. Demografiya asoslari. Toshkent, O'zMU 2002 y.
4. Kvasha A. CHto takoe demografiya? Moskva, "Мысль" 1989 g.

Amaliy mashg'ulot -№8 (2soat)

Mavzu: Demografik tushunchalar, demografik siyosat va demografik bashorat.

Ishning maqsadi: Dunyo aholisining demografik holati, demografik tushunchalar, demografik siyosat va demografik bashorat, ularning mohiyati haqida ma'lumotlarni mustahkamlash.

Kerakli jihozlar: Ma'ruzalar matni, dunyo siyosiy kartasi, dunyo atlas, dunyo yozuvsiz kartasi.

Ishni bajarish tartibi:

1. Dunyo aholisining o'sish tiplari va ularning ko'rsatkichlariga izoh bering, dunyo regionlarini yozuvsiz kartaga tushiring.
2. Dunyodagi demografik vaziyat haqidagi ma'lumotlarga asoslanib dunyo mamlakatlari haqida jadval tuzing.
3. Demografik siyosat haqida tushuncha bering. Demografik siyosatning 3 usuliga misol keltirib.
4. Demografik bashorat va uning turlari haqida ma'lumot bering

Adabiyotlar.

1. Kuznetsov I. "Geografiya naseleniya i xozyaystva mira" Moskva "Drofa" 1990. Uchebnik 10-klassa.
2. Kvasha A. "CHto takoe demografiya?" Moskva "Мысль" 1989 g.
3. Bo'rieva M. Demografiya asoslari. Toshkent, O'zMU 2002 y. Ma'ruzalar matni.
4. Asanov G. Sotsial iqtisodiy geografik lug'at. Toshkent, "O'qituvchi" 1990 y.
5. internet sayt: [www. geografiya. ru](http://www.geografiya.ru)

Amaliy mashg'ulot -№9 (2soat)

Mavzu: Dunyo aholisining yosh va jins tarkibi.

Ishning maqsadi: Dunyo aholisining yosh va jins tarkibi haqida bilimlarni mustahkamlash.

Kerakli jihozlar: Ma'ruzalar matni, dunyo siyosiy kartasi, dunyo atlas, dunyo yozuvsiz kartasi.

Ishni bajarish tartibi:

1. Dunyo aholisining jins tarkibidagi farqlarini tahlil qiling.
2. Jadvallardan foydalanib dunyo mamlakatlarini yozuvsiz kartada tasvirlang.
3. Dunyo aholisining yosh xususiyatlari haqida gapirib bering va tahlil qiling.
4. Oila demografiyasi haqida malumot bering

Adabiyotlar.

1. Kuznetsov I. "Geografiya naseleniya i xozyaystva mira" Moskva "Drofa" 1990. Uchebnik 10-klassa.
2. Kvasha A. "CHto takoe demografiya?" Moskva "Мысль" 1989 g.
4. Asanov G. Sotsial iqtisodiy geografik lug'at. Toshkent, "O'qituvchi" 1990 y.
5. internet sayt: [www. geografiya. Ru](http://www.geografiya.ru)
[www. wgeo. Ru](http://www.wgeo.ru)

Amaliy mashg'ulot -№10 (2soat)

Mavzu: Dunyo aholisining til, milliy etnik tarkibi.

Ishning maqsadi: Dunyo aholisining tarkibiy xususiyatlari haqida geografik bilimlarni mustahkamlash.

Kerakli jihozlar: Ma'ruzalar matni, dunyo siyosiy kartasi, dunyo atlas, dunyo yozuvsiz kartasi.

Ishni bajarish tartibi:

1. Xalqlarning etnik xususiyatlari va ularning shakllanishi haqida fikr bildiring.
2. Jadvallardan foydalanib dunyo xalqlarini dunyo yozuvsiz kartasiga tushiring.
3. Dunyo siyosiy kartasidan Yevropa tillaridan foydalanuvchi Afrika davlatlarini ko'rsating va sabablarini gapiring.
4. Dunyo xaritasidan bir, ikki va ko'p millatli davlatlarni ko'rsating va izoh bering.

Adabiyotlar.

1. Bruk S. "Naselenie mira" Moskva, "Nauka" 1980 g.
2. Uralnis B. "Naselenie mira" Moskva, Polidizdat. 1965.
3. Asanov G. Sotsial iqtisodiy geografik lug'at. Toshkent, "O'qituvchi" 1990 y.
4. internet sayt: [www. geografiya. Ru](http://www.geografiya.ru)
[www. wgeo. Ru](http://www.wgeo.ru)

Amaliy mashg'ulot -№11 (2soat)

Mavzu: Dunyo aholisining diniy tarkibi

Ishning maqsadi: Dunyo dinlari, aholining diniy tarkibi, dinlarning geografik tarqalish omillari haqida geografik bilimlarni mustahkamlash.

Kerakli jihozlar: Ma'ruzalar matni, dunyo siyosiy kartasi, dunyo atlasi, dunyo yozuvsiz kartasi.

Ishni bajarish tartibi:

1. Dunyodagi dinlar va ularning geografiyasi haqida ma'lumot bering.
2. Dinlar geografiyasi haqidagi ma'lumotlardan foydalanib yozuvsiz kartada dinlar tarqalishini tasvirlang.
3. Turli qit'alardagi diniy e'tiqodlarning tarqalish xususiyatiga izoh bering va kartadan ko'rsating.
4. Dinlarning tarqalishiga ta'sir ko'rsatgan tarixiy ijtimoiy omillarni tahlil qiling.

Adabiyotlar.

1. Bruk S. "Naselenie mira" Moskva, "Nauka" 1980 g.
2. Uralnis B. "Naselenie mira" Moskva, Polidizdat. 1965.
3. Asanov G. Sotsial iqtisodiy geografik lug'at. Toshkent, "O'qituvchi" 1990 y.
4. internet sayt: www.geografiya.ru
www.wgeo.ru

Amaliy mashg'ulot -№12 (2soat)

Mavzu: Dunyo aholisining irqiy tarkibi.

Ishning maqsadi: Irq tushunchasi, irqiy tarkib, irqqlar geografiyasi haqidagi bilimlarni mustahkamlash.

Kerakli jihozlar: Ma'ruzalar matni, dunyo siyosiy kartasi, dunyo atlasi, dunyo yozuvsiz kartasi.

Ishni bajarish tartibi:

1. Irq tushunchasiga izoh bering.
2. Irqiy farqlanishning asosiy belgilari va sabablarini ta'riflang.
3. Insoniyat irqqlarining tarqalishi hududlarini ta'riflang va kartada ko'rsating.
4. Irqlarning tarqalish hududlarini dunyo yozuvsiz kartasida tasvirlang.

Adabiyotlar.

1. Bruk S. "Naselenie mira" Moskva, "Nauka" 1980 g.
2. Uralnis B. "Naselenie mira" Moskva, Polidizdat. 1965.
3. Asanov G. Sotsial iqtisodiy geografik lug'at. Toshkent, "O'qituvchi" 1990 y.
4. internet sayt: www.geografiya.ru
www.wgeo.ru

Amaliy mashg'ulot -№13 (2soat)

Mavzu: Dunyo aholisi migratsiyasi

Ishning maqsadi: Aholi migratsiyasi, dunyo aholisi migratsiyasi tarixi, sabab va oqibatlarini o'rganish.

Kerakli jihozlar: Ma'ruzalar matni, dunyo siyosiy kartasi, dunyo atlas, dunyo yozuvsiz kartasi.

Ishni bajarish tartibi:

1. Migratsiya tushunchasiga ta'rif bering.
2. Aholi ko'chishining asosiy tabiiy va iqtisodiy geografik sabablariga izoh bering.
3. Dunyo aholisining XIX asrgacha yuz bergan migratsiyalariga ta'rif bering.
4. XIX asrgacha ro'y bergan dunyo aholisi migratsiyalarining mezonlarini tahlil qiling va kartaga tushiring.

Adabiyotlar.

1. Kuznetsov I. "Geografiya naseleniya i xozyaystva mira" Moskva "Drofa" 1990. Uchebnik 10-klasa.
2. Urtan B. "Naselenie mira" Moskva, Polidizdat. 1965.
3. Asanov G. Sotsial iqtisodiy geografik lug'at. Toshkent, "O'qituvchi" 1990 y.
4. internet sayt: [www. geografiya. ru](http://www.geografiya.ru)
[www. wgeo. ru](http://www.wgeo.ru)

Amaliy mashg'ulot -№14 (4soat)

Mavzu: Dunyo aholisi migratsiyasi.

Ishning maqsadi: Dunyo aholisi migratsiya omillari va sababalari, zamonaviy migratsiya omillari haqida tushuncha hosil qilish.

Kerakli jihozlar: Ma'ruzalar matni, dunyo siyosiy kartasi, dunyo atlas, dunyo yozuvsiz kartasi.

Ishni bajarish tartibi:

1. Aholi migratsiyasi sabablarining o'zgarishlariga ta'sir etuvchi ijtimoiy –tarixiy omillarni tahlil qiling.
2. XIX asr va XX asr boshidagi aholi migratsiyalari yo'nalishini ko'rsating.
3. I va II jahon urishlari migratsiyalari yo'nalishini ko'rsating.
4. Zamonaviy migratsiya omillarini tahlil qiling.
5. Dunyo aholisi migratsiyalari kartasini chizing. Yo'nalishlarni strelka va yozuvlar bilan ko'rsating.

Adabiyotlar.

5. Kuznetsov I. "Geografiya naseleniya i xozyaystva mira" Moskva "Drofa" 1990. Uchebnik 10-klasa.
6. Urtan B. "Naselenie mira" Moskva, Polidizdat. 1965.
7. Asanov G. Sotsial iqtisodiy geografik lug'at. Toshkent, "O'qituvchi" 1990 y.
8. internet sayt: [www. geografiya. ru](http://www.geografiya.ru)
[www. wgeo. ru](http://www.wgeo.ru)

Amaliy mashg'ulot -№15 (2soat)

Mavzu: Aholining geografik tarqalishi va joylashuv xususiyatlari

Ishning maqsadi: Dunyo aholisining joylashuvi haqidagi bilimlarni mustahkamlash

Kerakli jihozlar: Ma'ruzalar matni, dunyo siyosiy kartasi, dunyo atlasi, dunyo yozuvsiz kartasi.

Ishni bajarish tartibi:

1. Aholining asosiy hayot tarzlarini tahlil qiling.
2. Aholi joylashish tiplarining shakillanishiga ta'sir ko'rsatgan tabiiy va iqtisodiy geografik omillar haqida fikr bildiring.
3. Er yuzida aholining tarqalish markazlarini yozuvsiz kartada belgilang va tarqalish yo'nalishlarini strelka bilan ifodalang
4. Aholining joylashuv omillarini tahlil qiling va misollar keltiring.

Adabiyotlar.

9. . Kuznetsov I. "Geografiya naseleniya i xozyaystva mira" Moskva "Drofa" 1990. Uchebnik 10-klasa.
10. Urtan B. "Naselenie mira" Moskva, Polidizdat. 1965.
11. Asanov G. Sotsial iqtisodiy geografik lug'at. Toshkent, "O'qituvchi" 1990 y.
12. internet sayt: [www. geografiya. ru](http://www.geografiya.ru)
[www. wgeo. ru](http://www.wgeo.ru)

Amaliy mashg'ulot -№16 (2soat)

Mavzu: Dunyo aholisining tarqalishi, aholi manzilgohlari, urbanizatsiya.

Ishning maqsadi: Aholining geografik tarqalish omillari va manzilgohlari haqidagi bilimlarni mustahkamlash.

Kerakli jihozlar: Ma'ruzalar matni, dunyo siyosiy kartasi, dunyo atlasi, dunyo yozuvsiz kartasi.

Ishni bajarish tartibi:

1. Er yuzida aholining tarqalish xususiyatlarini geografik tahlil qiling.
2. Turli mintaqalarda aholining tarqalishiga ta'sir ko'rsatuvchi tabiiy geografik omillarga izoh bering.
3. Ma'lumotlardan foydalanib dunyo aholisi zichligini yozuvsiz kartada tasvirlang.
4. Aholi punktlarining aholi joylashuvidagi roliga ta'rif bering

Adabiyotlar.

13. . Kuznetsov I. "Geografiya naseleniya i xozyaystva mira" Moskva "Drofa" 1990. Uchebnik 10-klasa.
14. Urtan B. "Naselenie mira" Moskva, Polidizdat. 1965.
15. Asanov G. Sotsial iqtisodiy geografik lug'at. Toshkent, "O'qituvchi" 1990 y.
16. internet sayt: [www. geografiya. ru](http://www.geografiya.ru)
[www. wgeo. ru](http://www.wgeo.ru)

Amaliy mashg'ulot -№17 (2soat)

Mavzu: O'rta Osiyo va Qozog'iston aholisi

Ishning maqsadi: O'rta Osiyo va Qozog'iston aholisi, shakllanish tarixi, geografik tarqalish xususiyatlari haqida bilimlarni mustahkamlash.

Kerakli jihozlar: Ma'ruzalar matni, dunyo siyosiy kartasi, dunyo atlasi, O'rta Osiyo kartasi, O'rta Osiyo yozuvsiz kartasi.

Ishni bajarish tartibi

1. O'rta Osiyo va Qozog'iston hududida tarqalgan xalqlar haqida umumiy ma'lumot bering.
2. O'rta Osiyo xalqlarining geografik joylashuvi va hayot tarziga ta'sir etuvchi omillarni tahlil qiling.
3. O'rta Osiyo xalqlarining milliy-etnik shakllanishiga ta'sir etgan tarixiy –ijtimoiy omillar haqida fikr bildiring.
4. O'rta Osiyo xalqlarining joylashuvini yozuvsiz kartada tasvirlang.

Adabiyotlar.

1. Mamatqulov M. O'rta Osiyo iqtisodiy ijtimoiy geografiyasi. Toshkent, 2001. ma'ruzalar matni.
2. S. Bruk. Naselenie mira. Moskva, "Nauka" 1980 g.
3. Ulanis. Naselenie mira. Moskva, Politizdat 1965 g.
4. Asanov G. Sotsial iqtisodiy geografik lug'at. Toshkent, "O'qituvchi" 1990 y.
5. internet sayt: [www. geografiya. ru](http://www.geografiya.ru)
[www. wgeo. ru](http://www.wgeo.ru)

Amaliy mashg'ulot -№18 (2soat)

Mavzu: O'rta Osiyo va Qozog'iston aholisi.

Ishning maqsadi: O'rta Osiyo va Qozog'iston aholisining demografik xususiyatlari haqidagi bilimlarni mustahkamlash

Kerakli jihozlar: Ma'ruzalar matni, dunyo siyosiy kartasi, dunyo atlasi, O'rta Osiyo kartasi, O'rta Osiyo yozuvsiz kartasi.

Ishni bajarish tartibi:

1. O'rta Osiyo mamlakatlarida aholining demografik rivojlanishini tahlil qiling.
2. O'rta Osiyo xalqlarining rivojlanishidagi demografik ko'rsatkichlar, migratsiya, aholi zichligi, iqtisodiy- ijtimoiy rivojlanish omillari haqida fikr bildiring.
3. Mustaqillik davrida O'rta Osiyo davlatlari aholi rivojlanishiga qiyosiy geografik ta'rif bering.
4. O'rta Osiyo davlatlari aholi zichligi, urbanizatsiya darajalarini yozuvsiz xaritaga tushiring.

Adabiyotlar.

6. Mamatqulov M. O'rta Osiyo iqtisodiy ijtimoiy geografiyasi. Toshkent, 2001. ma'ruzalar matni.
7. S. Bruk. Naselenie mira. Moskva, "Nauka" 1980 g.
8. Ulanis. Naselenie mira. Moskva, Politizdat 1965 g.
9. Asanov G. Sotsial iqtisodiy geografik lug'at. Toshkent, "O'qituvchi" 1990 y.
10. internet sayt: [www. geografiya. ru](http://www.geografiya.ru)
[www. wgeo. ru](http://www.wgeo.ru)

FANGA AJRATILGAN AUDITORIYA SOATLARI MIQDORI

ma'ruza	Amaliy mashg'ulot	Mustaqil ta'lim	Jami
36	36	64	72

Kurs bo'yicha talabalarni baholash reyting mezonlari.

Joriy nazorat

Oraliq nazorat

maksimal	56%	71%	86%	Maksimal	56%	71%	86%
43 ball	24	30	36	42 ball	22	28	34
SHundan:				SHundan:			
Amaliy mashg'ulotlarda: 33 ball	18	23	28	YOzma ishda: 30 ball	16	21	25
Mustaqil ta'limda: 10 ball	5,6	7,1	8,6	Mustaqil ta'limda: 12 ball	6,7	8,5	10,3

Har bir amaliy mashg'ulot uchun:

maksimal	56%	71%	86%
1,8	1,0	1,2	1,5

Oraliq nazorat yozma ishlari uchun reyting mezonlari:

1 – oraliq nazorat yozma ishi

2 – oraliq nazorat yozma ishi

maksimal	56%	71%	86%	maksimal	56%	71%	86%
15 ball	8,4	10,6	12,9	15 ball	8,4	10,6	12,9

1	Mustaqil ish mavzulari	soati	Topshirish shakli	adabiyotlar	ball	Nazorat shakli
1	Aholini o'rganilish tarixi	2	og'zaki	1,2,3,5	1	J.n
2	Aholini demografik tahlil qilish	2	seminar	1,2,3,4,5	1	O.n
3	Aholi rivojlanish qonuniyatlari haqida nazariyalar	6	referat	1,2,4,10	2	O.n
4	Demografik jarayonlar va strukturalar	2	og'zaki	1,2,3,5,9	1	J.n
5.	Demografik koeffitsientlar	2	seminar	2,3,4,5	1	O.n
6	Aholi takror barpo bo'lishi, tabiiy o'sish	4	seminar	1,2,3,4,5,9	1	O.n
7	Demografik siyosat va demografik bashorat	4	seminar	1,2,3,5,6,7,9	1	O.n
8	Dunyo aholisining til, milliy, din va irqiy tarkibi	6	referat	1,2,4,6,7,8,9	4	O.n
9	Dunyo aholisi migratsiyasi	4	seminar	1,2,4,6,7,8,9,10	1	O.n
10	Oila demografiyasi	4	og'zaki	2,3,5,9	1	J.n
11	Zamonaviy aholi siyosati	4	seminar	4,6,7,8,9	1	O.n
12	Migratsion harakatlarning asosiy omillari	4	og'zaki	4,6,7,8,9,10	1	J.n
13	Yevropa qit'asi aholisi etnografiyasi	4	og'zaki	4,6,7,8,9,10	1	J.n
14	Osiyo qit'asi aholisi tarkibiy xususiyatlari	4	og'zaki	4,6,7,8,9,10	1	J.n
15	Osiyo qit'asida aholi joylashuvi	4	og'zaki	4,6,7,8,9,10	1	J.n
16	Afrika qit'asi aholi tarkibi	4	og'zaki	4,6,7,8,9,10	1	J.n
17	Amerika qit'asida aholi joylashuvi	2	og'zaki	4,6,7,8,9,10	1	J.n
18	Avstraliya va Okeaniya aholisi	2	og'zaki	4,6,7,8,9,10	1	J.n
	jami	64				
	Maksimal ball				22	

Foydalaniladigan adabiyotlar

1. I. A. Karimov "YUksak ma'naviyat yengilmas kuch" T. "O'zbekiston" 2008 y.
2. Asanov G. Aholi geografiyasi. Toshkent, "O'qituvchi" 1978 y.
3. Asanov G. Sotsial iqtisodiy lug'at. Toshkent. "O'qituvchi" 1990 y.
4. Bo'rieva M. Demografiya asoslari. Toshkent. O'zMU. 2002 y. Ma'ruzalar matni.
5. Internet sayt: www. WGEO. ru
 1. www. geografiya. ru
6. Kvasha A. "CHto takoe demografiya?" M. "Mysl". 1989 g.
7. Nestrux A. "Inson irqi" T. "Fan" 1990 g.
8. Bruk S. "Naselenie mira" Moskva "Nauka" 1980 g.
9. Dunyo mamlakatlari. Ma'lumotnoma. T. 2006 y.
10. I. Jabborov. "Dunyo xalqlari etnografiyasi" T. 2007 y.